

Főszerkesztő:

Gombos Péter

Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar

A szerkesztőbizottság tagjai:

Balázs Géza

*Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi
Kar, Partiumi Keresztény Egyetem*

Fűzfa Balázs

*Eötvös Loránd Tudományegyetem Berzsenyi Dániel
Pedagógusképző Központ, Szombathely*

Józsa Krisztián

Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar

Juhász Valéria

*Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula
Pedagógusképző Kar*

Kopházi-Molnár Erzsébet

Kaposvári Egyetem Idegen Nyelvi Igazgatóság

Milbacher Róbert

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Perjés István

Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar

Steklács János

*Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanító- és
Óvóképző Kar*

Szinger Veronika

Neumann János Egyetem Pedagógusképző Kar

Z. Kovács Zoltán

Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar

II. évfolyam 1. szám

2019

Nyelvi lektor:

Kopházi-Molnár Erzsébet

Korrektor:

G. Szabó Sára

Honlap:

<http://journal.ke.hu/index.php/akk>

TARTALOM

GOMBOS PÉTER – NÉMETH CSENGE RÓZSA
Sárkánykép a magyar népmesekincsben
Egy kontamináció anatómiája
3–23.

FAZEKAS SÁNDOR

Triptichon

*Részlet Shakespeare szonettjeinek
új, teljes fordításából*
24–31.

Z. KOVÁCS ZOLTÁN

„hát legyen meg”

Az Őszikék mint a humoros ismétlés ciklusa
32–42.

LACZKÓ MÁRIA

*A verbális mondatemlékezet sajátosságai
középiskolás korban*
43–61.

Kiadó

Kaposvári Egyetem

A kiadó székhelye

7400 Kaposvár, Guba S. u. 40.

Felelős kiadó

Prof. Kovács Melinda, rektor

ISSN 2063-2991 (online)

Információ

gombos.peter kukac ke.hu

Az *Anyanyelvi Kultúráközvetítés* évi két alkalommal,
online megjelenő,
tudományos folyóirat.

A folyóiratot a CrossRef, a Matarka és az MTMT
indexeli.

A cikkek archiválása a REÁL repozitóriumban
történik, teljes szövegű, nyílt hozzáférést biztosítja
továbbá a KEA, az EPA
és a folyóirat honlapja.

GOMBOS Péter

Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar
Magyar Nyelvi és Kultúratudományi
Tanszék

ORCID: 0000-0002-8172-0557

NÉMETH Csenge Rózsa

Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar
Magyar Nyelvi és Kultúratudományi
Tanszék

Sárkánykép a magyar népmeseekincsből Egy kontamináció anatómiája

Kutatásunk során azt szerettük volna megtudni, hogy a magyar népmesékben, illetve általánosabban a magyar néphitben milyen módon jelenik meg a sárkány alakja. Szűkebben arra voltunk kíváncsiak, hogy hogyan, mikor keveredett össze az állatszerű (gyíkszerű), tűzfújó szörnyeteg és a lányrabló (férfiszerű) mesealak figurája. Sejtésünk az volt, hogy eredendően e két sárkánytípus külön (történetekben) létezett, s csak később mehetett végbe az a kontamináció, amelynek eredményeként ma már nem csodálkozunk rá arra, miért is rabol magának feleséget egy repülő, tűzfújó gyíkszörny.

Kutatásunkhoz az első, még 19. századi magyar népmeseegyűjtemények közül Arany László, Benedek Elek, Berze Nagy János, Erdélyi János, Ipolyi Arnold, Kriza János, Mailand Oszkár és Merényi László gyűjtéseit tekintettük át. Az ezekben talált sárkányos meséket csoportosítottuk a bennük előforduló sárkányok alakjai szerint, s a kapott eredmények alapján fogalmaztunk meg következtetéseket a keveredés idejéről és mikéntjéről.

Kulcsszavak: népmese, sárkánykép, kontamináció, Benedek Elek

Célkitűzés

Kutatásunk során azt szerettük volna megtudni, hogy a magyar népmesékben, illetve általánosabban a magyar néphitben milyen módon jelenik meg a sárkány alakja. Különösen arra a feltevésre kerestünk igazolást, hogy a magyar népmese sárkánya emberszerű, antropomorf lény is lehet, sőt hogy több esetben olyan történetekben vált gyíkszerű szörnyeteggé, amelyben eredendően emberi attribútumokkal rendelkezett. Természetesen az is érdekes kérdés volt számunkra, hogy vajon kideríthető-e, mikor és hogyan változott meg egy-egy konkrét mese sárkányalakja, illetve általában a sárkányképünk.

Kutatásunkhoz az első, még 19. századi magyar népmeseegyűjtemények közül Arany László, Benedek Elek, Berze Nagy János, Erdélyi János, Ipolyi Arnold, Kriza János, Mailand Oszkár és Merényi László gyűjtéseit tekintettük át. Az ezekben talált sárkányos meséket csoportosítottuk a bennük előforduló sárkányok alakjai szerint. A csoportosításkor a sárkány kinézete és „életmódja” (szerepe) volt számunkra a fő szempont.

Mesegyűjtő vs. meseíró?

Laikusok számára meglepőnek tűnhet a felvetés: 19. századi (úttörő) mesegyűjtőink nem kezelték „kellő tisztelettel” a fölgyűjtött szövegeket? Akár jelentős átírások is elképzelhetők az általuk hallott és a nyomtatásban megjelent anyagok között?

Valójában már a kérdés sem helytálló. A kor tudományos szellemiségével korántsem volt ellentétben az az attitűd, hogy a gyűjtött mesékre alapanyagként tekintsenek a szerzők, ez tehát nem a tiszteletlenség vagy a hanyagság jele volt. E tanulmánynak nem tárgya azt megállapítani, hogy melyik gyűjtő törekedett a legpontosabban visszaadni az orális folklór kincseit írásban is, néhány állítást teszünk csupán, amelyek fontosak témánk szempontjából. A problémáról a hivatkozott munkákban részletesebb elemzés is olvasható.

Aligha lényegtelen a témában Arany János véleménye: „A jó gyűjtő mindenk felett egy tökéletes mesemondó képességeivel legyen felruházva. [...] Az előadási, öltöztetési módor annyira hatalmában álljon, hogy ha valamely mesének pusztá vázát kapná, képes legyen azt olyanná tenni, mintha a legjobb mesemondó ajakáról vette volna.” (Arany 1861: 7)

Valójában már a kezdetektől ez a hozzáállás volt jellemző, az első magyar (bár német nyelven megjelent) gyűjtemény, Gaál György Märchen der Magyaren című kötetének fordítója-szerkesztője, Kazinczy Gábor is a kor elvárásainak megfelelően bánt az idegen szavakkal, többnyire átírta azokat, ha nem is mindet:

„Némely idegen szavakat meghagytam, mert jellemző pl. purgerság, gulranz, patrol.” (idézi: Domokos 2005)

Ugyanakkor Kazinczy megpróbálta megőrizni az élő szavas mesemondás sajátosságait:

„A magyar mesei előadó sajátossága, hogy ismételteti azt (beszélgetés közben), mit a hallgató vagy olvasó már tud, de az, akinek ott elmondatik, nem tudhat. Erdélyi összehuzta ezt pedig tilos.” (idézi: Domokos 2005)

S mert e történeteket már gyerekeknek szánták, különös figyelem került a durva, alpári kifejezésekre, Toldynak ezt írta a szerkesztő:

„Némely frivolabb kifejezést meg kelle lágyítanom. P 124. a szeretőm segge partja. Te talán azt is sokalni fogod ami megmarad. Ne feledd, hogy kocsis élcze.” (idézi: Domokos 2005)

Kortársaihoz képest üdítő kivételnek számított Kriza János, aki alapelvéről így vallott: „Lassan tisztult bennem a gondolat, úgy adni ki a népkölteményeket s szólásmódokat, oly hangejtéssel, épen mint a nép kiejti – a virágot egész hímével, illatával mutatni be a közönségnek – a plántát úgyszólván azonmódulag, mint a természet anyakeblén felvirult, állítani elé.” (Idézi Domokos 2008: 244)

Érdekes, hogy mindezek ellenére Krizát Horger Antalék azzal vádolták, hogy az eredeti szövegkorpuszon komolyabb stilizálásokat hajtott végre. Ám például Erdélyi Lajos és Sebestyén Gyula határozottan cáfolta ezt. Ezt az álláspontot erősítheti az is, hogy – Domokos Mariann több meggyőző érveléssel támasztja ezt alá – Kriza meséinek lejegyzője elsősorban az a Marosi Gergely lehetett, aki nyelvészeti érdeklődése miatt jobban figyelt a nyelvi sajátosságokra, s bizonyosan kevésbé volt motivált a szöveg stilizálására, megváltoztatására (Domokos 2008). Ugyancsak erre utal az a tény is, hogy – sokakkal ellentétben – Marosi még az alpáriságot sem hagyta ki vagy finomította (Domokos 2008).

Ugyancsak az eredetiségre törekvést szokták emlegetni Kálmány Lajos kapcsán. Kovács Ágnes – a téma kiváló kutatójának – véleménye azonban árnyalja ezt a képet: „Kálmány szövegei sem hitelesebbek, mint Aranyéi vagy Krizáé, csak – rosszabbak” (Kovács 1961: 432).

Nagyjából hasonló az értékelése Merényi Lászlónak és Sebestyén Gyulának is, de Arany László esetében is hasonló a helyzet, csak ott az is bonyolítja a dolgot, hogy még a szerző személyében sem lehetünk bizonyosak. (Lásd erről bővebben: Domokos-Gulyás 2009; Gombos 2017)

Más utat járt Mailand Oszkár, aki saját bevallása szerint: „Ezeket minden kihagyás, toldás vagy átalakítás nélkül úgy közlöm, miként a mesélő ajkáról feljegyeztem, mert ha az ősi felfogás, hit és nyelvezet ezen legfontosabb forrásain változtatunk, önmagunkat csaljuk meg.” (Mailand 1905, XXVI)

Hasonló célkitűzéssel dolgozott Berze Nagy János is, ám Kovács Ágnes az ő szövegeiről is azt állapítja meg, hogy annyira egyforma a stílusuk, a hangjuk, hogy ez önmagában is mutatja, Berze Nagy nem csupán közreadója, de formálója is volt a meséknek (Kovács 1961).

Benedek Elekről később részletesebben is szólunk, most egy rövid idézettel bizonyítanánk csak hozzáállását a munkához, a korábban ki nem adott Kriza-kéziratok feldolgozása kapcsán: „...midőn ezeknek az újraírása szükségessé vált, ez nem jelenti [...] hogy az újraíró kiforgatta a meséket igazi karakterükből, egyszerűen az igazi mesemondó hangját próbálta belevinni csekélységem: azt a hangot, mely bennük volt, mikor a mesemondó elmesélte, de amit visszaadni a gyűjtő nem tudott.” (Benedek Eleket idézi Kovács 1961: 436)

E rövid áttekintéssel azt szeretnénk bizonyítani, hogy a gyűjtők többsége szabadon kezelte a felgyűjtött szövegeket. Később azt is megmutatjuk, hogy a gazdagítás, színesítés szándéka aztán komoly torzulást is okozhatott a mesékben, például az azokban kirajzolódó sárkányképben.

A néphit és a népmese kapcsolata

Mielőtt a konkrét mesékre kitérnénk, fontos tisztáznunk a népmese és a néphit kapcsolatát. A népmesék már régen is fiktív történetnek számítottak, ellenben a néphit mítoszait reális, létező esetekként tartották számon (Dömötör 1981). Ugyanakkor fontos tény az is, hogy a népmese nem tudott volna létrejönni a hiedelemvilág elemei nélkül. „Nem győzzük hangsúlyozni, hogy a mesei világot mennyire meghatározza a hiedelemvilág. Utóbbi táplálja előbbi, vagy utóbbi képezi azt a talajt, amelyen előbbi kisarjad. Megfosztva ettől a talajtól, elsorvad a mesei elem is.” (Nagy 1974: 67) Tehát azok a jelentéstartalmak, amelyek a népmesei szereplőkhöz, cselekedetekhez kapcsolódnak, egy mögöttes világnézetből gyökereznek, amely lehetővé teszi a mese megértését.

A meseszereplőket és a néphit mitikus alakjait ugyanazzal a szóval jelölik, de tulajdonságaik, szerepeik és valóságértékük nem egyeznek meg. A sárkány például a népi hiedelemben állatszerű lény, de a népmesékben olykor emberként is viselkedik, a táltos szó pedig a néphitben egy embert jelöl (sámán, gyógyító), a népmesékben viszont lovat (táltos paripa) is jelölhet. A névazonosság jellemzően érzékelteti a lények pozitív vagy negatív voltát, például az ördög, a boszorkány a néphitben és a népmesében egyaránt gonosz alakok. De ez nem minden esetben van így, példának okáért a tündérek a mesékben általában pozitív szereplők, hiedelmeinkben viszont inkább veszélyes, bajt okozó alakok (Dömötör 1981).

A sárkányokba vetett néphitet a különféle regéken kívül a hely- és helységnevek is örökítik. Sok megyében találni például Sárkány nevű települést. A sárkányos helynevek közül nagyon beszédes például Sárkányrugás (egy gödrös legelő Pécel határánál), Sárkányheverés (Dömsödnél), Öreg-Sárkányfark (dűlő), Sárkányjárás – árok, ahol a história szerint egy sárkány egy Jolán nevű szép lányt belefojtott a Kerka vizébe (Kandra 1897).

A 'sárkány' szavunk egyébként feltehetően ótörök eredetű jövevényszó, amely már a XII. századtól megtalálható magyarországi írásos emlékekben, főleg helynevekben, mint a Sárkányhegy (XIII. század), Sárkányosfő (XIII. század), Sárkány ároka (XV. század) (Dömötör 1981). A szó töve valószínűleg „sziszegő”-t, „mérgező köpésű”-t jelentett, amely kifejezések a kígyóra engednek következtetni. Azonban ehhez az alapjelentéshez egy egész fogalomkör kapcsolódik, amely a mitikus hagyományok révén fűződött hozzá a szóalakhhoz (Solymossy 1931). Az idők során számos olyan népi históriát, babonát gyűjtöttek össze, amelyekben a lény feltűnik.

„A középkori Európa sárkányelképzeléseiben kétfajta sárkány élt: a többfejű sárkány, amely vizet őrzött, tüzet okádott, s az embereket és állatokat egyaránt megtizedelte, valamint a repülő sárkány, amely vihart keltett, s a fellegekben lakott. Mindkét sárkánytípusnak több változata alakult ki. A repülő sárkány, mely elsősorban a hiedelemmondákban él, nyilvánvalóan ősbibb típus a – főleg csak népmeséinkből ismert – többfejű sárkánnyal szemben.” (Vargyas 1988)

Hogyan lett gonosz a sárkány?

A magyar néphit nem túl gazdag természetfeletti lényekben. A minket körülvevő, illetve nálunk kisebbségként élő népcsoportoktól sokkal több mitikus lényről szóló történetet gyűjtöttek össze, olykor három-négy különböző lény nevének mindössze egy magyar megfelelőt lehetett találni. Az Őrtilos-Szentmihályhegy környéki horvátok hiedelme szerint például a *copernica* (*veštica*) egy olyan boszorkány, aki élő személy, átváltozni nem tud, a démoni boszorkánynak pedig férfi (*svečar/mrak*) és női (*susorka*) alakja is van. Utóbbi lidérchez hasonló tulajdonságokkal is bír (Dömötör 1981). A magyar néphitben ezeknek az alakoknak nincsen konkrét megfelelője, csak a boszorkány (esetleg lidérc) szóval lehet körülírni őket. Az európai népek mitikus lényei általában ambivalensek, de tény, hogy jóval több pozitív szerepű természetfeletti lény található a többi európai nép hiedelmeinek sorában, mint a magyarokéban. Constantin Eretescu a román néphit természetfeletti lényeit négy csoportba sorolta a funkciójuk szerint: jóindulatú, rosszindulatú, jó- és rosszindulatú, valamint igazságosztó (Dömötör 1981). A magyar néphit esetében viszont nem lenne sok értelme hasonló csoportosításnak, mivel a mi misztikus lényekünk általában félelmetesek, de legalábbis gyakran ambivalensek. Vannak ugyan ellenpéldák is, mint a *ludvérc* vagy a *bolygó mérnök*, melyek segítő démoni lények, de még ezek sem mentesek az ellentmondásoktól. A magyar nép a természetfeletti lényeket gyakran összefoglaló néven „rosszaknak”, „gonoszoknak” nevezi (ezek az év babonás napjain nem engedik, hogy az emberek bizonyos munkákat végezzenek).

Népi hitvilágunk misztikus teremtményei (például boszorkány, sárkány, kísértet, garabonciás stb.) tehát jellemzően negatív tartalommal vannak felruházva. A kérdés, hogy miért? A jelenség oka valószínűleg történeti: a keresztény vallás felvételét követően a magyarság addigi, pogány istenvilága, hitrendszere kicserélődött a keresztény hitvilággal. Márpedig a kereszténység fundamentumait tartalmazó Szentírás egyértelműen és kizárólag negatív kontextusban említi a sárkányt, gyakorlatilag a sátán jelképeként. Érdekes ugyanakkor, hogy a 13. századra már pápai címerállat is lehetett – akkor már az örökös, éberség, éleslátás szimbólumaként (Vígh szerk. 2019).

A nép még jó ideig őrizte a pogányság képzeit, de mivel a szomszédos, indoeurópai nemzetek nyelvük és mítoszaik szempontjából is nagyon különböztek, a régi magyar hit elemei lassan kikoptak (Dömötör 1981). Nagy Olga a jelenséget „isteni lények befeketésének” nevezi, és a boszorkányok, valamint a sárkányok alakjának jelentésbeli változását említi példaként (Berze Nagy János nyomán; Nagy 1974).

Nagy Olga az eltorzított sárkányalak ősi, isteni, nagylelkű (!) voltát számos példával igazolja (Nagy 1974). Ám, mivel ezek a „bizonyítékok” a legarchaikusabb meserétegek szintjén vannak elrejtve, lentebb, a népmesei sárkány jellemzésénél térünk ki rájuk.

Népi képzetek

A XIX–XX. századi népi elképzelések a sárkányt legfőképp a vizekkel, viharral, esővel hozták kapcsolatba. Egyes magyar területeken úgy gondolták, hogy a sárkány idézi elő a viharokat, más helyütt azt hitték, a zivatart okozó garabonciás legény használja a sárkányt hátraslovaként. Néhol úgy képzelték, hogy tengerekben, folyókban élnek, ahonnét felhő formájában viszik fel a vizet az égbe, a viharral szállítják vissza azt a földre, majd az égiháború után visszatérnek lakóhelyükre. Más országrészekben azt gondolták, hogy a mocsárban hét évig megbújva élő kígyóból keletkezik a sárkány, esetleg a vízben élő, tizenhárom éves harcsából (Dömötör 1981). Másutt az olvashatjuk, hogy olyan kígyóból vagy harácsból lesz sárkány, amelyet hét évig senki sem látott (Vígh szerk. 2019). A csalóközi, honti és kecskeméti néphagyományok szerint a sárkányok kutakban, barlangokban, tavakban vagy mocsarakban lakhatnak. A hal vagy a kígyó válhat sárkánnyá (különösen az a kígyó, amelyik maga is kígyót eszik) (Kandra 1897).

A sárkány és a víz kapcsolatáról alkotott magyar népi hiedelmek sokrétűek, olykor megfelelnek az ókor óta létező, általános európai képzetnek: a szörny nem engedi az embereket az életadó vízhez, csak abban az esetben, ha a közösség embert (lányt) áldoz neki (Dömötör 1981). Ez a motívum a magyar néphitben nagyon ritkán figyelhető meg (népmeséinkben viszont gyakran), de egy XIX. századi könyvben akad példa hasonló eset leírására. Egy meg nem nevezett magyar faluban történt néhány évvel azelőtt, ahogy a szerző lejegyezte az esetet, hogy nagy aszály sújtotta a települést. Az egyszerű helyi emberek azt hitték, hogy valamilyen túlvilági, gonosz erő tartja vissza az esőt, ezért egy lányt leeresztettek a kútba. Ezzel a babonás módszerrel akarták elérni, hogy eleredjen az eső. A lány viszont halálra rémült a kút mélyén, mert előzőleg azzal ijesztgették, hogy ott tanyázik a hétfejű sárkány, aki az összes esőt abba a kútba „húzza”. A lányt holtan emelték ki a mélyből, apja pedig a holttestet látva megőrült (Varga 1877). Ez a megtörtént eset azt is bizonyítja, hogy a mese és a hiedelem mennyire szoros kapcsolatban áll egymással.

Székelyföldön *sárkánynak* hívják az esőfelhőből leereszkedő esőfüggönyt. A népi képzet azonban nem csak az égzengéshez és az esőhöz rendeli hozzá sárkányt. Elődeink a jégesőt, a forgószelet, a szélvihart, az aszályt, a földrengést vagy bármilyen ijesztő természeti jelenséget az ő tevékenységének tudtak be. A Hajdúságban a futó szélből származó *sárkányfarknak* nevezték; ha a szél feltépte a háztetők nádkévéit, azt mondták rá, hogy „Sárkány farka érte” (Solymossy 1931). A XVII. századi Cserei Mihály szemtanúként számol be egy esetről, amelyben valószínűleg egy sárkánynak vélt meteort pillantott meg: „Egy este felé Keczen az urral kün a kapunál állottunk sokan, s nagy hirtelenséggel az egén egy szárnyas sárkány szikrázva keresztülmene; más helyeken is az országban ugyanakkor láttatott.” (Kazinczy 1852: 308)

Régen a mai Szlovákia területén lévő három községről úgy tartották, hogy a falvak alatt, a földben egy sárkány lapul: Újbeszterce alatt van a sárkány feje, Óbeszterce alatt a teste, Radoska alatt pedig a farka. Amikor ez a sárkány megmozdul, a vidéket árvíz borítja el (Kandra 1897).

Az ország egyes vidékein a kincsörző szerepű sárkányba vetett hit is élénken élt. (Az őrzősárkány alakja egyébként a görög mitológiából származhat – Vígh, szerk. 2019.) Szücs Sándor 1940-ben lejegyezte, hogy Sárreten a sárkányt már nem említik gyakran a hiedelmekben, viszont a XIX. században még mutogattak sárkánylyukakat, amelyekben a

sárkánykígyó lakik. Bizonyos helyeken azt is megjegyezték, hogy kincset őriz, amelyet csak a táltosok vagy a garabonciások tudnak tőle elvenni. Az egyik leghíresebb, tréfás történet a „csökmői sárkány” históriája, amely azt bizonyítja, hogy Hajdú-Biharban a XVIII. században még mennyire hittek a kincssórzó sárkányban. A történet lényege, hogy Csuba Ferenc sárréti táltost, „tudományost” többször is letartóztatták varázslótevékenysége miatt, erre az illető becsapta az őt elfogni szándékozó személyeket azzal, hogy meg tudja szerezni a csökmői sárkány kincsét (Dömötör 1981). Ebben a példában az a régi elképzelés is megbújik, mely szerint a félelmetes sárkányt csak egy különleges képességekkel rendelkező ember közelítheti meg. A hiedelmeinkben a táltos az a személy, aki megküzd a sárkánnyal (a népmeséinkben a hős legény párbajozik vele).

Egy másik magyar hiedelem a sárkányt a táltos lóval hozza kapcsolatba: a táltos lovak nem pusztulnak el, hanem a felhőkbe mennek, onnét árvizet küldenek, sárkányokká válnak (Nagy 1974).

A magyar nyelv a sárkányt néhol sárkánykígyó elnevezéssel is jelöli, tehát a magyar népi kultúrában is megfigyelhető a két alak összemosódása. A bodrogi történetekben például „tarajos kígyó” szerepel, amely „boszorkányos féle kígyó”. Ha utoléri az embert, akkor agyonüti (Dömötör 1981). Ehhez a kígyószerű alakhoz nagyon hasonlít a Varga János leírásában szereplő sárkány: „A sárkányt egy nagy kígyónak képzeli a nép, melynek taraja, négy lába, két szárnya s rémítő nagy szája van.” (Varga 1877, 83)

Egy XVII. század végi könyvben „tsúszó-mászó” állatok címszó alatt a sárkányok két fajtáját különítik el. Az egyik félének két, hosszú, vékony hártýából álló szárny emelkedik ki a hátából, a másik fajtájú sárkányoknak viszont nincsen szárnyuk, hanem ezek hatalmasra megnőtt, nagyon öreg kígyók (Solymossy 1931). Egy 1949-es erdélyi, széki helynevekkel kapcsolatos gyűjtésben Filep János adatközlő arról számol be, hogy a sárkány a gyíkhoz hasonlít. A székiek Sárkánytónak hívtak egy dűlőrészt, amely akkor már mocsaras, nádas vidék volt, de a helyiek emlékezete szerint régen egy tó volt ott. Azon a helyen „tisztátalan” dolgok történtek, például emberek tűntek el titokzatos körülmények között. Úgy tartották, hogy a tóhoz mindennap sárkányok jártak le a Sárkánytetőről, hogy igyának. Utóbbi hely egy dombos vidék, sok-sok gödörrel. E gödrökről azt gondolták, hogy a sárkányok ott bújnak elő a földből. Minden hat év után végleg előbújnak, aztán felszállnak az égbe, ahonnan jégeső formájában hullanak a földekre (Nagy 1974).

A nógrádi néphit szerint a sárkányok nagy ellensége a „barbonczás” (garabonciás). A barbonczások a sárkányok felett hatalommal bíró és egyéb különleges képességekkel is rendelkező emberek. Tizenketten vannak testvérek, és a felhők között laknak. Az évek csak bizonyos napjain jönnek le a földre, hogy a sárkányokon lovagoljanak, illetve azokat begyűjtsék. A sárkány csak akkor jön elő rejtekhelyéről, amikor a garabonciás „kiimádkozza” onnét. (Titkos könyvéből olvas rá az állatra, amelyből csak ő tud olvasni.) A megbűvölt sárkányt megnyergeli, villámsebességgel megy rajta „szerecsen országba”. Ott levágja, húsát pedig nagyon drágán eladja a szerecseneknek, akik az iszonyú forróságot csak úgy tudják kibírni, ha a nyelvük alatt tartanak egy darabka sárkányhúst (mivel az jéghideg). (A garabonciás rengeteg arannyal, drágakővel tér vissza onnan – Kandra 1897.)

Összességében megfigyelhető, hogy a magyar néphitben kétféle sárkányalak fordul elő. Az egyik a tarajos kígyó, amely természetfeletti erővel rendelkező állat, a másik a garabonciás „hátasa”, aki az időjárást befolyásolja (Boldizsár 1997). (A vízórzó és a kincssórzó sárkányokba vetett hit csak ritkán figyelhető meg.) Érdekes, hogy a magyar néphit sárkánya általában egy fejfel és szörnyszerű (állati) külsővel rendelkezik (egy fejfel jelenik meg a Gonoszt jelképeként, vallásos ábrázolásokon is), ellenben népmesé-

ink sárkányai leggyakrabban többfejűek, és nem ritkán emberi módon élnek (Dömötör 1981).

Más nézet szerint a hazai folklórban nem kettő, hanem négyféle sárkányt találhatunk:

1. A 'zomok', amely egy kígyószerű mitikus lény, sárkánykígyónak is hívják. Ennek a típusa a 'mocsári sárkány', amely csak a lakhelyében különbözik, de ugyanúgy emberekre vadászik, és rettegnek tőle.

2. A sárkánykígyó a zomokból keletkezik, s valójában a garabonciás hátraslova.

3. A 'többfejű sárkány' tipikusan mesei alak, hiszen a mondákban inkább egyfejűvel találkozunk. A többfejűnek van alvilági és felvilági változata is, illetve idetartoznak az 'égitestrablók' is. A „többfejű sárkány” a magyar nyelvterületen kicsit átalakult, külseje alapján szörny, tulajdonságai, céljai alapján inkább emberszerű figura rajzolódik ki a történetekből.

4. Ember alakú sárkánnyal elsősorban az észak-magyarországi mesekincsben találkozunk. Ezek minden szempontból antropomorfak (Vargyas 1988).

A sárkány szerepe a népmesében

A nép ősidők óta őrzi azt a meggyőződését, hogy a világ az állandó küzdelem színtere. A pozitív és negatív erők harcának szemlélete abból az ősi tapasztalásból ered, hogy a természetben minden küzdelem árán születik és fejlődik. A mesékben pedig a nép legmélyebb világszemlélete tükröződik, így a népmese, különösen a tündérmese a hős küzdelmének története, erejének és emberségének próbája.

Ebben a küzdelemben a mesehős testesíti meg a jót, a pozitív erőt, a sárkány pedig a negatív erők szerepében lép színre. Ahogy az ősi világfelfogás a jót és rosszat egyaránt létfontosságúnak tekinti, a mesében is a sárkány jelenléte éppúgy szükségszerű és elengedhetetlen, akár a hősé. A sárkány hiányában a hős nem is lehetne igazi hős, hiszen nem tudná kin lemérni erejét. A hős és a sárkány küzdelme tehát sorsszerű. A megmérkőzés sorsszerűsége a népmesékben talán akkor mutatkozik meg legnyilvánvalóbban, mikor a sárkány a nevéen szólítja a hőst, illetve kijelenti, hogy már akkor tudta, hogy egy nap el fog jönni őt elpusztítani, amikor az még meg sem született (Nagy 1974).

A hős mitikus erővel és egyéb különleges képességekkel megáldott személy, így ellenfele sem lehet kisszerű, gyenge vagy együgyű. Hiszen, ha a küzdőtárs nem lenne méltó a hőshöz, akkor utóbbi érdeme csekély lenne. „Az ellenfél tulajdonságai nem állhatnak oppozícióban a hőséivel; a bátor, erős, okos hős csakis bátor, erős, okos ellenféllel mérkőzhet meg, vagy pedig olyan természetfölötti lényel, akinek ereje (személyiségének titka) rajta kívül, ismeretlen helyen van.” (Boldizsár 1997, 54–55) Az erőviszonyok így lesznek kiegyenlítettek. A hősnek azonban mégis felül kell kerekednie, ezért különféle segítőtársak szegődnek mellé, hogy a mérleg végül az ő javára billenjen (Boldizsár 1997).

Ritkán, de előfordul néhány magyar népmesében, hogy a sárkány átveszi például a hőst segítő állatok szerepét, ilyenkor segítő-tanácsadó funkciójú lényként szerepel a mesében, illetve adományozóként is megjelenhet. Ezeket a kivételes eseteket leszámítva a sárkány mint legyőzendő fél, küzdőtárs van jelen a népmesében. Bár az örök konfliktust jelképezi, ha abból a szempontból közelítünk felé, hogy a világot mindig a küzdelem mozditja előre, akkor talán már nem is tűnik annyira gonosznak, rettenetesnek.

A sárkányról a magyar népmesékben általában először a fejei száma derül ki. Ez legtöbbször három, kilenc vagy tizenkettő, esetleg hét, de gyakrabban a három többszöröse. A népmesei sárkányról kialakult általános képzetünkhöz a sokfejűségén kívül a hatalmas test, a tűzokádás képesség, a repülni és átváltozni tudás is hozzátartozhat. A mesék szövege ugyanakkor legtöbbször nem árul el semmi egyebet a kinézettel kapcsolatban. A

sárkány alakja három létező állatfaj kombinációjából jöhetett létre: a halak (nagyobb testűek), a gyíkfélék (aligátor, krokodil) és a kígyó alakjából (Róheim 1911). Solymossy Sándor szerint a sárkány hatalmas termetű, teste gyíkhöz hasonló és kemény pikkelyekkel borított, négy erős, de rövid lába van, ezen kívül bőrszárnyai, ragadozó karmai, tüsketarajos nyaka, ezen pedig vagy krokodilszerű, vagy kígyófej található (Solymossy 1931).

A népmesei sárkány magában hordozza a néphit sárkányának jellemvonásait, de nem akként van jelen a mesében, hanem rettentő erejű, mitikus ellenfélként. Élhet földön, mocsárban, hegyekben, barlangokban, vízben, a föld alatti másvilágban és a felhők felett is. Lehet vízi szörnyeteg, amely leányt (áldozatot) követel, lehet kincsőrző, égitestrabló, de lehet a hős segítőtársa is, és élhet akár szerető férjként is (Boldizsár 1997).

Az isteni eredet nyomai

Nagy Olga írja (Berze Nagy János nyomán), hogy az égitest-szabadító mesetípusban egy egész „sárkánynemzetség” van jelen (Nagy 1974). Az ehhez a csoporthoz tartozó mesék réges-régről, Keletről eredeztethetők, és az anyaistennő-hit, valamint a planétaisten-hit egybeolvadásából keletkeztek. Ezek a mesék a mai napig elevenen, mitikus hősi eposzként hatnak. E típus meséiben az alvilág férfi és női istenalakjaival találkozunk. Az alvilág „feje” a sárkányok anyja (ebben is megnyilvánul az anyaistennő-hit), „segédei” a három sárkányfiú, illetve ezek három felesége, ők együtt pontosan heten vannak, akár a planétaistenek (Nagy 1974).

A sárkány mitikus, isteni eredete megőrződött ezekben a népmesékben. A sokfejűség például ennek egyik jellegzetes nyoma. Emellett a sárkány földi leányokat rabol, ahogy a görög istenek is földi asszonyokkal háltak.

Az életmódja és táplálkozása is mitikus jellegű. Pompás kastélyban él, amely valamilyen madárlábon forog, és csak a beavatottak tudják megállítani azt. A germán istenekhez hasonlóan hatalmas termetű és ebből adódóan nagyétkű is: egy evésre több ökröt, több kenyeret és egy hordó bort fogyaszt el.

Az ereje is félelmetes, isteni: többmázsás buzogányát sok mérföldről hajítja haza úgy, hogy az betöri a kaput.

A sárkánynak olyan eszközök vannak birtokában, melyekkel az egyszerű földi halandók nem rendelkeznek. A kardját a hősn kívül más nem tudja kezébe venni, használni, vagy lehet olyan kardja is, amely magától vív. Ilyen kard pedig nem jár ki akárkinek, csak isteni eredetű lények rendelkezhetnek hasonlóval. A csodás eszközök között szerepel a sárkány selyeminge is, amely viselőjének erejét megsokszorozza.

A sárkány lova sem akármilyen lény, hanem táltos paripa, amelynek gyakran négynél több lába van (vagy éppen három), melyekkel olyan sebességgel száguld, mint a gondolat. Egyedül a hős birtokában lévő táltos haladja meg képességeit.

Ezek fényében érzékelhető, hogy a sárkány nem a borzalmat testesíti meg (mint például a boszorkány), hanem sokkal inkább a „grandiózumot”, mely nem hiányozhat egy tündérmeséből (Nagy 1974).

A nagylelkű ellenfél

Ahogy a sárkány isteni eredetét is már csak néhány elem bizonyítja, úgy az istenségével együtt járó nagyvonalú, kegyes természetét igazoló nyomokat is már csak a legősibb mesevariánsok tartalmazzák.

Ezek szövegéből olykor kiderül, hogy a sárkány szerelemmel szereti az elrabolt királylányt, gyöngéden viszonyul hozzá. Az „elrejtett erő” típusú mesékben a királykisaszony, aki a hőst szereti, éppen a sárkány bizalmát játssza ki, amikor megtudakolja, hogy

miben rejlik az ereje. A sárkány felesége kérdései hallatán először még gyanakszik, nem mondja meg neki rögtön a legféltettebb titkát, azonban a nő szerelmet színlelve meglágyítja a szívét, így végül elárulja az igazat. A különféle változatok gyakran érzékeltetik a sárkány örömet, amikor a királylány kifejezi iránta érzett szerelmét, szeretetét.

Ugyancsak a sárkány nagylelkűségét igazolja az a jelenség, amikor a hős megérkezik az alvilág urának kastélyába. A sárkány tisztában van azzal, hogy miért jött a hős, és már azt is tudja, hogy egy vagy két fivérét az ifjú nem sokkal azelőtt megölte, ennek ellenére sosem támadja hátba, nem rohanja le és végzi ki. Épp ellenkezőleg: vendégül látja, étellel-itallal kínálja, majd vitézi küzdelemre, erőpróbára hívja a hőst. Olykor még a választás lehetőségét is megadja a hősnek, hogy milyen módon szeretne megmérkőzni (karddal vagy birkózással). A küzdelem nyílt, az ellenfelek egyforma ereje miatt több összeütkezés után is döntetlen marad. Néhány variánsban megfigyelhető, hogy a harc során végül a hős valamilyen ravaszsággal, csellel győzedelmeskedik a sárkány felett.

Mérai cigánymesékben található még érdekes elemek a sárkány jellemére vonatkozóan. Egy mesében a sárkány bakkecske képét magára öltő ördöggel verekszik, de sehogyan sem tudja legyőzni azt. A közben megérkező hőstől mindkét fél segítséget kér, a hős viszont a sárkány mellé áll. Ebben a mesében tehát a sárkány egyértelműen pozitívabb jelentést kap, mint az ördög. Hálából a sárkány megajándékozza a hőst egy olyan sállal, amely a földhöz verve kígyóvá vagy csodaszép leánnyá változik (Nagy 1974).

Talán az sem véletlen, hogy a sárkányok néhány mesében a hős segítójeként szerepelnek, például a hős sógorai, akik tanáccsal vagy különféle adományokkal látják el a főszereplőt (Boldizsár 1997).

Kutatásunk eredménye

Kutatásunk során nyolc magyar népmese gyűjteményt (lásd a bevezetőnél) tekintettünk át, melyekből csak a sárkányos népmeséket vizsgáltuk meg alaposabban.

A nyolc gyűjteményben összesen közel száz olyan népmesét találtunk, amelyben szerepelt a 'sárkány' (helyenként 'sárkán' alakban) szó. Ebből néhány mesében a sárkány nem a történet szereplőjeként volt jelen, hanem csupán egy-egy említés erejéig (például „sárkánytejet szopott”). Ezért ezeket a meséket tanulmányunk szempontjából nem tartottuk relevánsnak.

Az így maradt mesékben megvizsgáltuk a bennük szereplő sárkányok alakját és életmódját, és eszerint a sárkányos népmesék négy csoportját különítettük el. Az *állatszerű szörny* csoportba azokat a népmeséket soroltuk, amelyekben a sárkányok fenevad alakjához nem fér kétség: tűzokádók, emberáldozatot követelők, tavak, kutak lakói vagy a néphit kígyószerű szörnyetegeinek népmesei megfelelői. Az *antropomorf sárkány* kategóriához azok a népmesék tartoznak, amelyek sárkányai emberi életformát folytatnak (például kastélyban vagy házban élnek, földi nő a feleségük), emberi vagy emberszerű külsővel rendelkeznek (legalábbis nem kapunk ezzel ellentétes információkat a szövegből), emberi tevékenységeket végeznek (például lovagolnak). A harmadik csoportot azok a népmesék képezik, amelyekben egy-egy mesén belül összekeveredett a szörnyszerű és az antropomorf sárkány alakja. Külön csoportba tettük azokat a meséket, amelyeknél nem lehetett egyértelműen eldönteni a sárkány attribútumait.

Fontos megjegyeznünk, hogy a sárkány fejeinek száma nem határozza meg annak ember- vagy szörnyszerű alakját, mivel ezek a számok a mesemondó (-gyűjtő...) tetszése szerint változhatnak. Tehát a hét-, kilenc-, huszonegy fejű sárkány is lehet antropomorf, ha emberi módon él. Hasonló a helyzet a beszéd képességével. Az állatszerű sárkány is beszélhet, megfenyegetheti a mesehőst, a várost, amelytől megvonja a vizet, de ettől még emberevő szörnyetegként él.

Az állatszerű szörny

A *vadász királyfiakban* a három fivér az apjuk által megtiltott fekete havasba megy vadászni. Ott aztán minden éjfélkor egy háromfejű, egy öt-, és egy hétfejű, tűzokádó sárkány jár a rézvályúra inni, akik a fekete gyász városa melletti fekete tóban laknak. A város nagy ellenségként tekint rájuk. Akiket éjfélkor az ivóhelyük közelében találnak, legyen az állat vagy ember, azonnal megölik. A királyfiakat is fel akarják falni, de azoknak sikerül elpusztítani a szörnyeket, melyekből annyi vér ömlik ki, hogy eloltja az őrtüzet (Krizsa 1863). A sárkányokról keveset tudunk, emberszerű cselekedetük nincs.

Az *Igazság és Hamisság* című besenyőteleki mesében a tűzokádó sárkány a kútban lakik, és a vizet meglehetősen drágán adja: egy korsónyiért egy asszony vagy egy leány életét kéri (Berze 1907). Nem lényegtelen megjegyeznünk, hogy ugyanennek a mesének a Kriza-féle változatában (*Az Igazság és Hamisság utazása* címmel) nincs sárkány, ott a kutat kő zárja el, amelyet egy ördög helyezett oda. Ugyanezt találjuk a Benedek Elek-féle verzióban (*Igazság és Hamisság*).

A klasszikus, vízmegvonó, emberáldozatot követelő sárkány figyelhető meg *A pásztorfiú viaskodásai* és a *Leányt evő Sárkány* című népmesékben is. A rettenetes szörnyeteg a város egyetlen kútját foglalta el, és a királylánynon kívül már minden hajadont megevett (Ipolyi 1914).

A *csodaszörny* című népmesében (amely a *Szépség és a Szörnyeteg* magyar megfelelője), amikor a leány apja az elvarázsolt tündérr király kertjéhez ér, a kapuban két hatalmas sárkánykigyó áll őrt (kővé dermedve) (Merényi 1861).

A *nádszál kisasszonyban* szintén őr szerepében jelenik meg a fenevad. Amikor a királyfi egy nagy vaskapuhoz érkezik, ott egy „ebadta” százfejű sárkányt talál, aki senkit sem enged bemenni. A hős azonban a varázsfurulyáján olyan szép dallamot játszik, hogy „...még az a nagy erős állat, maga a százfejű sárkány is megjuhászodott: veres taréja lekonyulván, borzas pikkelyei szépen egymásra lapultak. Lehentergett aztán a földre, s ott szűkölt, ott vajudott mint a kutya, mikor gazdáját ismét láthatja.” (Merényi 1861: 45–46) Ezek után már nem okoz gondot a hősnek a bejutás, egyszerűen keresztülsétál a fekvő sárkányon, ami eközben a farkát csóválja, és a királyfi lábát nyalogatja (Merényi 1861).

Merényi László *Eredeti népmesék* című gyűjteményében *A Vízi Péter és Vízi Pál* című mesében (Merényi 1861) rögtön jól kirajzolódik az (ős)hüllőre hasonlító, fenevadként élő szörny alakja. Vízi Péter útja során egy városba ér, amely feketével van bevonva. Egy özvegyasszonytól megtudja, hogy huszonnégy esztendeje egy óriási sárkány repült el a város kútja felett, és a tojását abba behullajtotta. A tojásból egy tizenkét fejű sárkány kelt ki, aki kisajátította a kutat, és minden évben egy tizenhét éves leányt követelt áldozatul, különben egy csepp vizet sem ad az embereknek. Vízi Péter megküzdött a sárkánnyal, aki vörös, kék, zöld lángokat okádott már a kút mélyéről, majd kiugrott onnét, és akkorát fűjt, ami egy vitorlánhajót is felborított volna. A sárkány a „pikkelyes-pánczélos” farkával agyon akarta ütni a hőst. A hosszú küzdelemben végül a vitéz a sárkány száját kipeckelte buzogányával, bemászott a szörny fekete galamb formájú lelkéhez, azt leszúrta, s így vetett véget az életének. Utána Péter a sárkány összes fejéből egy-egy aranyalmát szedett ki, majd a fenevad oldalát felvágva jutott ki belőle. Később a sárkány aranyfogait is kiszedi, amelyeket a történet végén a felszántott földbe elültet. Azok kihajtanak, és gyönyörű hajadonok fejlődnek ki belőlük, akiknek viszont nagyon haragos, zsémbes természetük lesz. (Régen úgy hitték, a rossz természetű asszonyok sárkányfögből származnak. Lásd: Merényi 1861.)

Néhány esetben megfigyelhető a magyar néphit sárkányának (a garabonciás sárkányának, illetve a tarajos kígyónak) „beszivárgása” a népmesékbe. A mesékből is egyér-

telműen látszik ennek a sárkánynak szörnyszerű alakja, ezért ehhez a típushoz soroljuk a következő néhány példát.

A *Garabonczás és a Sárkányok*-ban a juhász észreveszi, hogy a juhok titokzatos módon a tóba vesznek, valamilyen lény olyan gyorsasággal ragadja magával őket, hogy nem is lehet látni, mi lehet az. A juhász gyermekkorában hallotta, hogy a Sárkány is pusztíthatja a nyáját, sőt később az ember ellen fordulhat, mert az emberhúst is megeszi. (Ipolyi gyűjteményében a sárkány szó mindig nagy kezdőbetűvel szerepel.) Végül egy „Öreg rongyos” (*Garabonczás*) jóvoltából fény derül a titokra: az Anyasárkány él a tó mélyén hét fiatal fajtársával. A *Garabonczás* felkantároz két Sárkányt, azokra felülnek a juhász-szal, felszállnak a magasba, és úgy repülnek, mint a szélvész. Ha jó emberek felett szállnak el, akkor csendes időt idéznek elő, ha rossz emberek felett, akkor pedig szélvést keltenek. Végül olyan „népfaj” közé érkeznek, amely nagyon közel lakik a Naphoz. Hogy kibírják az olvasztó meleget, Sárkányhúst hordanak a hónuk vagy nyelvük alatt, mivel az jéghideg. A *Garabonczás* megöli a sárkányokat, és azok minden falatját aranyért adja el az ottaniaknak (Ipolyi 1914).

A *Ráadó és Anyicska* című mesében a gonosz királyné üldözőbe veszi a két hőst. Mikor azokat sem lapáton, sem pemetén, sem gereblyén ülve nem tudja utolérni, „megnyergel” egy sárkányt (akár az előbbi garabonciás), s így a szélnél is sebesebben száguld utánuk (Arany 1862). A *király és az ördög* című népmesében az ördög és annak felesége szintén két „megnyergelt” sárkányon „futnak” a szerelmespár nyomában (Erdélyi 1848).

Az *ecsed*i Sárkányban is a néphit és a népmese keveredése figyelhető meg. A mese szerint századokkal ezelőtt élt az ecsedi lápban egy Sárkány. A fenevad a vidék barmait dézsmálta, iszonyatos ordítása megrengette a földet. A vele szembeszálló hős kardja csak úgy szikrázott a Sárkány pikkelyein. A küzdelem után a „kígyó” végignyúlott a földön, és mérges nyelvét öltögette ellenfelére (Ipolyi 1914).

A *tátos* című mese a vízmegvonó sárkány klasszikus történetével indul: a tűzokádó minden nap egy lányt fogyaszt el. Amikor már az összes lányt megette, azzal fenyegeti meg a várost, hogy minden vizet felszív. A király a lányait nem akarja odaadni, azonban mégis kénytelen, miután a Sárkány valóban eltünteti a vizet az utolsó cseppig, és tetejébe még a Napot, a Holdat és a csillagokat is felfalja. A főhős viszonylag könnyen legyőzi a tizenkét fejűt, akinek nem ismerjük meg emberszerű tulajdonságát, viszont tüzet fúj. Később feltűnik a 'Vasorrúbába', akit először a Sárkány feleségeként említ a szöveg, nem sokkal lejjebb már az anyjaként (Ipolyi 1914).

Egy hasonló mesében (*A talált gyermek*) a hétfejű Sárkány egy szirtbarlangban lévő vízben él, szintén naponta egy lányt fogyaszt el. Külséjéről, sajátosságairól keveset tudunk meg: hétfejű, s a leányokat megeszi. Az anyja egy boszorkány („Öregasszony”), aki – miután a Sárkányt a hős megölte – fia csontjait vasfazékban főzögeti, hogy az felelevenedjék (Ipolyi 1914).

Egy másikban (*A két testvér*) a rettentő tizenkét fejű („rút állat”) a tengerből veti ki magát, később annak apja is előbukkan a vízből. A hős a parton végez mindkettővel. A Vénasszony nem sokkal később ott szedegeti az állatok csontjait. Lejjebb kiderül, hogy a szörnyek a fiai voltak (Ipolyi 1914). Azzal együtt, hogy e mesékben hús-vér ember a sárkány anyja, attribútumai alapján inkább állatok a sárkányok.

Az ősi keleti kultúrkörben a „Sárkányok anyja” az úgynevezett anyamítosz istennőjének számított. (Ez az anyaistennő-hit egészen az ősi, matriarchális társadalmakig nyúlik vissza.) Az új, keresztény vallás formálta át alakját alvilági „Vasorrú bábává”. Ugyanígy a sárkányok is az ősi, úgynevezett planétamítosz (égitesteket istenként tisztelő vallás) istenségei voltak, a fenti világ harmadik régiójában laktak, később az anyaistennővel együtt a népi tudatban a pokol lényéivé süllyedtek le. Tehát a kereszténység térhódítása

volt az oka annak, hogy a pogány motívumok az ősi jelentésükkel éppen ellentétes, eltorzult tartalmat kaptak. „Köztudott dolog, hogy az újabb mítosz nevében a régi mítoszkörből való elemek »befeketítődnek.«” (Nagy 1974: 106) A természetfeletti lényekhez hasonlóan az ősi vallás „szent” elemei (például tánc, varázslat, rituálék, szépség és gyönyör) szintén kárhozatos, tiltott dolgoknak számítottak a kereszténységben.

A *három fiú* című mesében sok korábban ismert történet motívumai feltűnnek. Először a vízmegvonó Sárkány tűnik fel, amely már tizenegy, vele szembeszálló vitézt is elfogyasztott, másnap pedig a király leányát szándékozik megenni. A mese egy későbbi pontján tizenkét fejű Sárkányt is említ, amely ezer éve él egy istállóban, és széttépi azokat, akik arra tévednek. (A Vénbanya azt a feladatot adja a hősnek, hogy ölje meg a Sárkányt, a vérével és ganájával trágyázza meg a földet, a nyelvét és máját pedig hozza el a lányainak (pecsenyének).) A szövegben lejjebb már egy huszonnégy fejű Sárkány barlangjában zajlanak az események. Onnét kiérve a hős egy aranyvárban huszonnégy lakat alatt egy királylányt talál, akit a Sárkány vitt oda (kinek pincéjében arany, ezüst és embervér van) (Ipolyi 1914).

Összességében megállapítható, hogy ezekben a történetekben a sárkány többnyire olyan szörnyeteg, amely helyettesíthető lenne óriással, farkassal vagy más szörnnyel, amely inkább állati attribútumokkal bír. (Ilyen helyettesítésre láttunk is példát.) Másutt pedig egyfajta táltosként paripaként használják a hősök. E lények szerepe a történetekben tehát a legyőzendő, félelmetes ellenség/szigorú, veszélyes őr szerepének betöltése, illetve lovat helyettesítő segítő.

Lányrabló, amúgy állati tulajdonságokkal rendelkező sárkányra nem láttunk példát, amikor lányt követelt a fenevad, azokat felfalta, vagy megpróbálta felfalni.

Az antropomorf sárkány

A legarchaikusabb meseréteghez tartozó *Fehérlófiában* a sárkányok az alvilág urai. Bár természetük és erejük hatalmas, emberi (emberszerű) mivoltukhoz nem fér kétség. A három sárkányfivér földi királylányokat rabolt feleségnek, azokkal három várban élnek a lenti világban. A legidősebb királylány férje, a háromfejű, amikor hazaérve megpillantja Fehérlófiát, küzdelemre hívja (nem ront rá rögtön). A hős úgy vet véget a sárkány életének, hogy földhöz vágja, fejeit pedig levágja. A középső királylány ura a hatfejű sárkány, aki azonnal megismeri a hőst. Már tudja azt is, hogy Fehérlófia ölte meg öccsét, azonban mégsem rohanja le az ifjút, hanem birkózni hívja. A legkisebb királylány elrablója a tizenkét fejű sárkány, aki „tizenkét mértföldről” belevágja buzogányát a várkapuba. A hős és a sárkány úgy küzdenek meg, hogy közben egymást deréknál fogva a földbe vágják (Arany 1862).

A *Fehérlófia* egy másik változatában a hőst *Juhász Palkónak* hívják, mivel egy juhász talált rá a mezőn (az előbbi változat fehér lova helyett ebben egy öreg anyajuh szoptatja tizennégy évig). Palkó első ellenfele, a hatfejű sárkány, a küzdelemük előtt „kőgöldények”-et eszik egy kis erősítő gyanánt, és ad belőle Palkónak is. A hős átkarolja ellenfelét, és fejével lefelé a földbe vágja. A királylány könnybe lábadt szemmel hálálkodik a legénynek, amiért az megmentette őt „csúf kinzójától”. A középső királylány még segít is Palkónak, hogy biztosan legyőzze tizenkét fejű férjét: olyan selyemínget ad neki, amelytől ereje megkétszereződik. A harc előtt Palkó megebédel ellenfelével. Ebben a változatban a legkisebb leány férje, a borzasztó tizennyolc fejű sárkány a *Fehérlófia* című változathoz ismert Kapanyányimonyók alakját is magába olvasztja: a mese szerint ugyanis ez a sárkány a fenti világban hegyes szakállú törpe alakjában mutatkozik. A leány odaadja az ifjúnak a sárkány selyemíngjét (!), amelytől tízszer olyan erőssé teszi viselőjét, illetve olyan borral kínálja, amely szintén tízszeresére növeli erejét. A maradék

bort a királylány kiönti, hogy férje ne ihasson belőle. A sárkány hazaérve rögvest átmegy abba a szobába, ahol erőt adó ingjét és borát tartja, s amikor nem találja azokat, idegesen futkos fel-alá (Erdélyi 1848).

Szintén a *Fehérlófia* egyik változata a Besenyőteleken gyűjtött *Este, Éjfél, meg Hajnal* című népmese. A három fivér, Este, Éjfél, Hajnal (nevüket arról a napszakról kapták, amikor születtek) elindulnak a három elrabolt királyleány keresésére, végül Hajnalt eresztik le kötélén az alsó világba. A kilencfejű, majd később a tizenkét fejű sárkány lépteinek dübörgését már messziről lehet hallani, buzogányukat pedig száz mérföldről hajtják haza. Hazaérve rögtön megérik az idegen szagát, a feleségük pedig azt mondja neki, hogy a sógoruk jött el hozzájuk. A birkózás előtt ólomgaluskát és kőkenyeret esznek, utóbbit fakéssel vágják el. A tizennyolc fejű sárkány buzogányát olyan erővel hajtja haza, hogy az földet érve egy házhelynyi földet repít a magasba. A küzdelem előtt teleeszik magukat, aztán megbirkóznak egymással. Amikor a sárkány már nagyon elfáradt, a feleségétől kér egy pohár vizet. Az asszony úgy nyújtja oda a vizet, hogy Hajnal kaphassa meg, így végül ő kerekedik felül. (Mindhárom királylány a mesehősnek segít: olyan gyűrűt adnak neki, amelyet, ha elfordít az ujján, hétszer erősebb lesz.) Ebben a mesében szerepel még egy huszonnégy fejű sárkány is, aki kivette egy öregasszony és egy öregember szemeit, mert azok az ő területére hajtották a juhaikat (a szemeket egy fa tetejére rejtette el egy cserépedényben). A mesehős természetesen elbánik ezzel is, az öregek szemét pedig visszaszerzi (Berze 1907).

A *Hajnalka* című népmese az előbbinek egy olyan változata, amelyben a hős nem az alvilágba indul az elrabolt leányok után, hanem éppen az ellenkező irányba. Hajnalka egy hatalmas vasmacskát készített vaslánccal, azt hajtja fel az égbe, a láncon pedig felmászik a fenti világba. Ott a három királylány azzal fogadja a hőst, hogy Sárkány-uruk mindig mondta nekik, hogy egyszer Hajnalka fogja megszabadítani őket. A hétfejű a buzogányát hazahajtja, rajta egy nyúllal. A feleségének a nyúl felét meg kell sütnie, másik felét meg kell főznie a Sárkány számára (a két bátyja őzet és szarvast hajt haza). A mesében egy rövid „jelenet” erejéig feltűnik a legkisebb királylány másvilági menyasszonyi ruhája, amelyben hozzáment a huszonnégy fejű Sárkányhoz (Ipolyi 1914).

A *Fehérlófia* Ipolyi Arnold népmesegyűjteményében *Csonkatehén fija* címmel szerepel (a hős anyja egy Csonkatehén nevű asszony). Az ifjú először a kétfejű, majd a hatfejű, végül a tizenkét fejű Sárkánnyal küzd meg, akik a megszokott módon hajtják haza buzogányukat, majd a birkózás előtt kőpogácsát falatoznak a hőssel. Egy másik variánsban, a *Medve Jankóban* pedig a fenti világ királyának három leányát a tizenkét fejű Sárkány rabolta el, aki a másvilágon nem kastélyban, hanem csupán egy szép házban él velük. Az *Erős Jancsi* és a *Hüvej-piczi* népmesék szintén a *Fehérlófia* variánsai (Ipolyi 1914).

A *feneketlen kút* című besenyőteleki mese is az eddig leírtak „rokona”. A legkisebb királyfi egy éjszaka észreveszi, hogy egy nagy bika lopja el a gyönyörű körtefa gyümölcsét. Az ifjú meglövi a bikát, de az elmenekül, a királyfi ezért két bátyjával együtt a keresésére indul. Egy nagy kút körül vérnyomot találnak, ezért a legkisebb leereszkedik a mélyére, így kerül az alvilágba. Ott betér először egy libalábon, majd kacsá-, végül pulykalábon forgó kastélyba, amelyekben királylányok élnek sárkány férjükkal. A sárkányok hazaérve azonnal megérik az „idegenbűzt”. A hatfejű enni kér feleségétől, majd birkózni hívja a mesehőst, aki azonban úgy elkapja a sárkányt, hogy az rögtön „megdöglik”. A kilencfejű sárkány hazafelé jövet akkorákat dobant a lábával, hogy a vár alapja is megremeg tőle, de a hős könnyen elpusztítja azt is. A tizenkét fejű már távollétében megéri, hogy valaki jár a házában. A kapu előtt akkorát ordít, mint egy oroszlán, és belépve megszidja a feleségét, amiért egy idegent beengedett. Hét mázsza szurok elfogyasztása után „összeölelkeznek” a hőssel, aki végül megfojtja a sárkányt. Az ifjúnak még ezzel sem ért véget a

feladata, mert előbb még meg kellett ölnie a sárkányok apját, aki bika képében már találkozott a hőssel. A vén sárkány egy nagy házban aludt az ágyában, fejénél és lábánál is egy-egy üveg pálinka volt, annak felesége pedig egy fekete kecske képében próbálta meg később a királyfit becsapni (Berze 1907).

A *tetejetlen fa* című besenyőteleki mesében a hős négy hétig mászik egy aranycseresznyefán, míg eljut a fenti világba. Ott egybekelnek egy szépséges királylánnyal. Amikor felesége sétálni megy, a kastély kulcsait férjére bízva, hagyva neki, hogy a tizenkettedik szobát ki ne nyissa, különben vége az életüknek. A hős mégis kinyitja, és egy sárkányt talál ott, aki egy asztalhoz van kötözve három abronccsal. A sárkány megkéri, hogy itassa meg borral (pohárból). A bortól aztán erőre kap, kiszabadul (a hősnek két életet ígér jutalmul a segítségéért), az ölébe veszi a királykisasszonyt, és magával viszi a kastélyába. A hős háromszor is megpróbálja visszaszerezni elrabolt feleségét, de a sárkány „tátos” lova hátán mindig könnyedén utoléri. (Mielőtt üldözőbe venné a párt, bemegy a kastélyába „harapni” valamit.) Kétszer megkegyelmez a feleség-visszarablónak – mivel két életet ígért neki –, harmadszorra azonban megöli. A hős feltámad, és a boszorkánytól szerzett aranyszőrű táltosával (amelynek a sárkány táltosa az anyja) indul negyedszerre is feleségéért. A sárkány hiába üti a lovát buzogányával, hiába sarkantyúzza, az nem tudja utolérni az aranyszőrűt, a csikóját (Berze 1907).

Az előbbi mese egy pusztahanyi variánsában Jankó a harmincharmadik szobában tizenkét fejű sárkányt talál aranyláncokra kötve. A sárkány három pohár vizet kér, melyektől megerősödik, elszakítja a láncokat, és elrabolja a „világszép asszonyt”, a hős feleségét. Jankó természetesen megszökteti az asszonyt elorzójától. A sárkány mindig este hét órára ér haza, a háromlábú táltosától (‘tátosától’) tudakolja meg, hogy hol van a felesége (ezen a ponton már a sárkányé), majd a megszokott módon eszik, iszik, alszik egyet, mielőtt a szerelmeseket lóháton üldözőbe veszi. Jankó hiába szökteti meg szíve hölgyét, a sárkány lova sokkal gyorsabb, mint az övé. Végül az asszony kifaggatja sárkány-urát, hogy hol szerezte a paripáját (az ördögös asszonynál, szolgálatáért kapta), így Jankónak is sikerül egy még gyorsabb táltosra szert tenni. A sárkány elmegy a gépészhez, készíttet magának egy rettentő vasbuzogányt, amellyel lovát ütlegeli, hogy az gyorsabban vágta-son. Végül a ló nem bírja tovább a kínt, leteti a hátáról a sárkányt (Berze 1907).

Egy másik változatban, a *Tündérszép Ilonában* a sárkány a tiltott szobában egy hordóba van zárva. Ebben a mesében a hős és a tizenkét fejű a felhők felett verekednek meg egymással (Berze 1907).

A *Csinos Ágrágyiban* égitestrabló sárkányokkal találkozunk: a tizenkét fejű a Napot, a kilencfejű a Holdat, a hétfejű pedig a csillagot rabolta el az égről, ezért az országban teljes a sötétség. A mesehős szembeszáll a sárkányokkal, akiknek emberi alakjához nem fér kétség. Lovon közlekednek, karddal küzdenek (Ágrágyi meg is kérdezi mindegyiktől, hogy ölre menjenek-e vagy karddal harcoljanak), ömlik róluk a verejték. A mese egy pontján pedig – mikor a legény a kilencfejűvel küzd – az olvasható, hogy előbbi levágja a sárkány „fejét”. A többes szám hiánya miatt felmerülhet az a gondolat, hogy talán a hét-, kilenc-, tizenkét fejű kifejezések csupán a sárkány félelmetes, grandiózus erejét jelzik, valójában nem is rendelkeznek több fejjel. A történet folytatásában a hős megöli a sárkányok feleségét, anyját, és apját is. Utóbbi magának akarja a legkisebb királylányt. A vén sárkány, miután meg is kapja a lányt, elárulja neki, hogy az ereje egy vaddisznó aranyhajszálában rejlik, így tudják végül elpusztítani (Berze 1907).

Egy másik változatban, a *Borsszem Jankóban* a hétfejű sárkány rézszőrű, a tizennégy fejű ezüstszőrű, a huszonnégy fejű pedig aranyszőrű paripán vágta (Berze 1907).

A *kis rák* című népmesében a hétfejű sárkány egy erdei kastélyban lakik az anyjával, aki ebben a történetben nem gonosz boszorkány, hanem jó szándékú öregasszony: az

odatévedt három fivért megpróbálja elrejteni fia elől. A sárkány viszont mindig megérzi az idegenek szagát, agyonüti őket, és felakasztja a kéménybe. Amikor egy kis rák – emberalakban – elmegy kiszabadítani a három ifjút, a sárkány alkat köt vele: ha több kőkenyeret meg tud enni, illetve több bort meg tud inni, mint ő, akkor hazaviheti a fiúkat. Mikor a sárkány annyira teleeszi magát, hogy már magatehetetlen, a hős agyonüti a buzogányával (Berze 1907).

A *deákot erővel királylyá teszik* című mesében az ifjú deákhhoz feleségül adják a királylányt, mert az öreg király és királyné azt hiszik, hogy a fiú királyfi. A deák azonban nagy bajba kerül: egy nap azt kéri tőle, mutassa meg az ő országát. Az ifjú ezért menekülőre fogja, de az erdőben egy hétfejű sárkány megsegíti: „Nem szükség elszökni; kár vóna! – csak fojtasd útatod, s a mind az erdőből kiérsz, meglátsz egy lúdlábon forduló rézvárat, menny bé abba, s lakjál ott békével feleségestől, kutyástól, macskástól, addig, mig a vár mozogni s forogni kezd; de akkor osztán kotróggy onnét, met akkor én menyek oda haza, s ha benne kaplak, vége életednek.” (Kriza 1863, 423) A sárkány két év múlva megy haza, akkor azonban egy vén banya (a hétfejű legfőbb ellensége, „kuruzsos királyné”) segít a deáknak, hogy az megtarthassa a várat (Kriza 1863).

Egy, a hűtlen nővér típushoz tartozó besenyőteleki népmesében egy leány és bátyja a megörökölt erdei kunyhójukban élnek. A lány valamilyen ürüggyel mindig elküldi testvérét az erdőbe, mert „...egy tizenkétfejű sárkánt tartott a hordó alatt, a ki a szeretőji vót, hogy még a legény odajár, szerelmeskedhessének...” (Berze 1907, 105). A lány nemsokára már azon mesterkedik, hogy bátyját „eltegye az útból”, de a legény végül megöli a sárkány-szeretőt. A mese folytatásában a vízmegvonó, emberevő sárkány is előbukkan, amely típust a hullószerű sárkányok bemutatásakor már leírtunk (Berze 1907).

A *négy egytestvér* című mesében a négy fivér egy sárkány által elrabolt királylány kiszabadítására vállalkozik. A csillagász fiú belenéz a messzelátójába, és azt látja, hogy a leány éppen a sárkány ölében ül (Berze 1907).

A *furfangos cigányban* a sárkány a juhok gazdája. Az éhes cigány betér az istállóba, ráijeszt a sárkányra fenyegető beszédével, mire az meghívja a házukhoz, mondván, hogy rengeteg kenyerek van. A sárkány erejét és gyorsaságát össze akarja mérni a cigányéval. Mindig az anyjától kér tanácsot, hogy milyen próbák elé állítsa, de a cigány mindig túljár a sárkány eszén. A mese végén a cigánygyerekek felpofozzák a sárkányt (Berze 1907).

Mailand Oszkár *Borsszemvitéz és szép Julia, a ki erdőt zódit s fűvet virágoztat* című meséjében inkább antropomorf sárkánnyal találkozunk: „a huszonnégyfejű sárkány a tornácban álldogál”; „Feleli a huszonnégyfejű sárkány: »Ehetem-e, ihatom-e, pipázhatom-e, tánczolhatom-e egyet s elérjük-e?»” (Mailand 1905); A sárkány többször lóra ül, s felesége is van. Az egyetlen motívum, amely más típusú szörnyre utal, az az, hogy a hétfejű „sárkányöccs” tüzet fúj: „ójan kék láng jó előre, hogy összeéget mindent” (Mailand 1905).

Érdekes, hogy ugyanennek a történetnek létezik egy változata Merényi László *Sajóvölgyi eredeti népmesék* című kötetében (*Szép Miklós* címmel). Ebben a sárkány alakja ugyan elsőre hasonlónak tűnik, ám itt csak az emberi attribútumokat ismerjük meg. A sárkánynak „asszonya” van, lovagol, diót tör stb. Nincs szó ugyanakkor pikkelyes farokról vagy éppen tűzfújáról (Merényi 1862).

A mese egy további változatában, *A három királyfiban* a hétfejű, tűzokádó sárkány a város melletti tóban lakik, aki minden héten egy szűzlányt követel (Erdélyi 1846). Ugyanakkor erről a fenevadról nagyon kevés dolgot tudunk meg, a királyfi gyorsan, könnyen legyőzi – akár ember-, akár állatszerű lény is lehet.

E történetekben gyakori közös pont, hogy a sárkány feleségként tekint az elrabolt lányokra, eleve ilyen céllal ragadja el őket. S bár a meseolvasó, -hallgató befogadó belső

képkalkotása valószínűleg ezúttal is gyíkszerű, repülő, tüzet fújó fenevadat eredményez, a szövegből sem direkt, sem indirekt módon nem kapunk erre megerősítést, sőt. Erről részletesebben később szólunk.

Nehezen meghatározható sárkányalak

Kutatásunk során néhány népmesében nem találtunk olyan utalást vagy egyértelmű információt, melyekből egyértelműen meg lehetne határozni a sárkány alakját.

A *Halász Józsi* című népmesében a szegény ifjú egy aranyhalat fog ki a vízből, amely szép kisasszonnyá változik. Később a főhőst a földesúr lehetetlen próbák elé állítja. Az asszony mindig pihenni küldi kétségbeesett férjét, majd az ostorával akkorát csettint, hogy hetedhét országon keresztül is hallatszik. Így hívja elő a világ összes sárkányát, akik minden parancsát teljesítik, és „fő'séges asszonyom”-nak szólítják. A lehetetlen próbákat a sárkányok végzik el Józsi helyett. Ugyanakkor semmit sem tudunk meg róluk (Krizsa 1863).

A *szárnyas farkasban* egy gyönyörű királylány ágya előtt leláncolva hortyog egy hétfejű sárkány. A hős megszökteti a lányt, s mikor a sárkány a kapu becsapódására felébred, és észreveszi, hogy a lány nincs az ágyában, kínjában egész nap ordít. Nem fontos szereplője a történetnek – a helyét „átveszi” a szárnyas farkas, akit meglehetősen könnyen győz le a királyfi –, s vajmi keveset tudunk meg róla (Berze 1907).

Nem teljesen egyértelmű a sárkányok karaktere a *három királyfi, a három sárkány és a vas orrú bába* című mesében, amelyet Ipolyi adott közre. A történet három sárkánya hét-, nyolc-, illetve kilencfejű, őket kell legyőznie Ambrusnak, a legkisebb királyfinak. A küzdelem leírása alapján tipikus állati szörnyfigurák Ambrus ellenfelei, akiket annak rendje és módja szerint meg is öl a fiú. Kevésbé szokványos motívum, hogy Ambrusnak a bosszút esküvő feleségeket is meg kell ölnie, ahogy a sárkányok anyját, a „vas orrú bábát” is (Erdélyi 1848). A sárkányok viselkedése, cselekedeteik alapján lehetnek állatfigurák, ám az, hogy feleségük van, akik talán emberi lények (erről nem kapunk információt), nem erre utal. Gondolhatnánk, hogy a szövegben két mesét szőtt egybe a szóbeli közlő (ez nem ritka jelenség), ám a szüzsé nagyon hasonló változatban ismerős lehet máshonnan is. Lásd *Az égitest-szabadító* (AaTh 328A, BN 319). Szabó Szilvia szerint a mese keleti eredetű, a sárkányok pedig antropomorf alakok (Szabó 2008).

Benedek Elek sárkányképe

Miközben a magyar gyermek- és mesekultúra egyik legfontosabb alakja természetesen sok szempontból hasonló módszerrel, eredménnyel dolgozott, mint elődei és kortársai, e témában muszáj külön fejezetben tárgyalnunk az ő sárkányos meséit. Ennek nem csupán az az oka, hogy az egyik legnagyobb hatású gyűjtőről, íróról van szó, de ő az, akinél legeggyértelműbben megfigyelhető a kontamináció, a szörny- és embersárkány attribútumainak keveredése egy-egy konkrét mesén belül. Míg az előző fejezetben előkerültek olyan történetek, amelyekben nehezen vagy nem meghatározható a sárkány típusa, Benedek Eleknél kétségtelen példák vannak a keveredésre is.

Vizsgálatunk forrása a *Magyar mese- és mondavilág* három kötete volt, ezek összesen 382 történetet tartalmaznak. Ezek közül 32-nek van sárkány szereplője. (A 'sárkány' szó ennél több szövegben is megtalálható, például van, ahol a puska kakasát – 'sárkányát' – említi a szerző, illetve van, ahol csak megemlíti egy szereplő a sárkányt, de a cselekmény alakításában már nem vesz részt. Mi csak azokkal a mesékkel foglalkoztunk, ahol élő, a történet alakulásában aktív szereplő a sárkány.) Ezúttal a mondákat – például a *Szent Anna tava* – sem vettük figyelembe.

Állat-, szörnyszerű sárkányfigurák vannak a következő mesékben:

- *A fekete havas (AaTh 304)*: tűzfújó, emberevő, három-, öt-, és hétfejű, emberevő szörnyetegek, a főhős megküzd velük.
- *Feketeország (AaTh 302)*: tűzfújó, hétfejű, a főhős megküzdött vele.
- *A kicsi bojtár*: hét-, tizenegy és huszonegy fejű, tűzfújó szörnyek, a bojtár nem öli meg őket, ezért segítenek neki.
- *Tamás kocsis*: az öregasszony házat egy „hétfejű sárkánykutya” őrzi. Mindössze egyszer említik meg.
- *Sárga kicsi kígyó*: tűzfújó, hétfejű őrző sárkány, nincs fontos szerepe.
- *Világszép Sárkány Rózsa (AaTh 409B*)*: hídőrző sárkánykigyók.
- *A világvándora herceg*: hétfejű szörny, akit egy oroszlán segítségével győz le a főhős.
- *Szép Miklós*: mellékszereplőként a történetben van két strázsáló sárkánykigyó.
- *A háromvadas királyfi (AaTh315, AaTh300)*: tizenkét fejű sárkány. A tóban lakik, s felszívja a vizet, ha nem kap mindennap egy lányt.
- *Világszép nádszál kisasszony (AaTh 408)*: egy százfejű sárkány strázsál a kapunál.
- *A zsoldáréneklő madár (AaTh 550)*: tűzfújó, tizenkét fejű sárkány, ő őrzi a madarat.
- *A halhatatlanság országa*: a sárkányok oroszlánokkal együtt őrzik a kaput.
- *Vízi Péter és Vízi Pál (AaTh 303)*: tizenkét fejű sárkány, aki elapasztja a kutat, ha nem kap minden esztendőben egy leányt.
- *Molnár Ferkó*: tizenkét fejű sárkány (aki egy kígyónak az anyja). Fia megmentéséért cserébe teljesíti Ferkó kívánságát.
- *A tűzmadár (AaTh 550)*: hétfejű sárkány, akivel megküzd a főhős.
- *Ambrus királyfi*: három emberevő sárkány, hét-, nyolc-, kilencfejűek, tüzet fújnak. Mindegyiknek van felesége, az anyjuk boszorkány.
- *Az aranymadár*: tűzfújó sárkányok, akik a folyókon lévő hidakat őrzik.
- *Többsincs királyfi*: kilenc- és tizenkét fejű, tűzfújó sárkánykutyák.
- *Jankalovics*: huszonnégy tűzfújó őrző sárkány.

Antropomorf sárkányok:

- *Világszép Sárkány Rózsa (AaTh 409B*)*: a sárkánykirály feleséget rabolt, lovagol, megküzd a királyfival.
- *A tizenhárom hattyú*: Hétfejű sárkány(király), aki feleséget rabolt magának.
- *Mezőszárnyasi (AaTh 300A, AaTh 328A)*: Hét-, tizenkét és huszonegy fejű, lányrabló sárkányok, lovagolnak is. A lányok feltételezhetően feleségek.
- *Vas Laci (AaTh 312)*: Hét-, tizenegy és huszonegy fejű, lányrabló sárkányok. A huszonegy fejűnek felesége van, nyíllal is lő, ruhát hord, úszik is. „Ledobta a tó partjára a rozsdás kardját, le a ruháját s a ruhájával a szennyes inget is. Beleugrott a tóba, úszott a kacsá után.” (Benedek 1989)
- *Kondás Jankó (AaTh 314)*: Hét-, tizenegy és huszonnégy fejű sárkányok. Inkább közvetett információkból tudjuk meg, hogy antropomorf alakok. Jankó mindegyiknek felajánlja: „Ne hepciáskodjék kend, hanem üljön ide a tűz mellé, süssön szalonnát kend is!” (Benedek 1989)
- *Szép Miklós*: A tizenkét fejű sárkány diót tör, eszik, iszik, lovagol.
- *Az elrabolt királykisasszony*: két lányrabló sárkány, emberi sajátosságukra utal ez a részlet is: „Látod-e, ott ül a két sárkány s a királykisasszony, fehér lepedővel betakarva. Eredj oda, s ha eltalálsz, hogy melyik a királykisasszony, viheted.”

Nem meghatározható:

- *A három aranygyűrű*: strázsáló sárkányok, szinte semmit sem tudunk róluk.

- *János diák*: hétfejű sárkány, aki először segít János diáknak, majd megölné.
- *Halász Józsi*: afféle dzsinnként teljesítik uruk (jelen esetben az asszony) parancsait.

Kontamináció:

• *Az égig érő fa* (AaTh4689): Kilencfejű sárkány van a történetben, aki a királylányt veszi feleségül, ugyanakkor tüzet fúj („szakadt a láng mind a kilenc szájából”). Érdekes, hogy még ilyen részlet is előfordul: „mikor a sárkány a kisasszonnyal templomba megy, te maradj itthon” (Benedek 1989). De a történetben tánra is perdül a kilencfejű. A mesének egyébként közös gyökere lehet *A tetejetlen fa* és a *Tündérszép Ilona* című, korábban tárgyalt szövegekkel. Azokban egyértelműen antropomorf sárkány van.

• *A táltos kecske* (AaTH 321): Hét-, tizenégy és huszonegy fejű, tűzfújó sárkány, akik feleséget raboltak maguknak. Tipikus Benedek Elek-es keveredést látunk. Közben felesége van, közben tűzfújó szörny: „jó a sárkány, hogy a szájából hetvenhét singnyire szakadt a veres láng” (Benedek 1989).

• *Hajnal*: Hét-, tizenégy és huszonegy fejű, lányrabló sárkányok, aki kenyeret esznek, bort isznak. Ugyanakkor tűzfújók.

Összegzés

Bár általában nem gondolunk bele, ha feltesszük magunknak a kérdést, miért rabol magának *feleséget* egy sárkány, könnyen zavarba jöhetünk. A lányokat (vagy éppen legényeket) evő sárkány figuráját értjük, ahogy értjük a hidat, kaput őrző vagy a hős lelőtt legyőzendő akadályként álló szörny célját, motívumait is. A válasz azért nehéz, mert bár a magyar folklórkincsben többféle sárkánnyal találkozhatunk, mi mindegyiket ugyanúgy képzeljük el. A 'sárkány' – gyermek és felnőtt képzetében egyaránt – tüzet fújó, pikkelyes, repülő, gyíkszerű szörny. Kutatásunkkal arra a kérdésre is kerestük a választ, hol, mikortól vesztítettük el az antropomorf sárkány képét?

Mert emberszerű sárkányok nyilvánvalóan léteznek, vizsgálataink során, a 19. századi mesegyűjteményeket górcső alá véve legalább kéttucatnyi szövegben találtunk ilyeneket. Ugyanakkor arra, hogy egy szövegkorpuszon belül két különböző típusú (állat-, illetve emberszerű) sárkánytulajdonság is megjelenjen, alig van példa. Ilyen egyértelmű keveredésre talán Mailand Oszkár *Borsszemvitéz és szép Julia, a ki erdőt zódit s fűvet virágoztat* című történetét hozhatjuk példának. Itt a szörny maga mondja magáról, hogy „lelkes állat” (vagyis értelemmel bíró, emberszerű lény), felesége is van, s többször ül lóra a mesében. Ugyanakkor a történet egy pontján tüzet fúj: „Ekkor Borsszemvitéz megbujik a fa oldalához. Egyszer érzi, hogy ojan lángsütés jó reá, azt hiszi, hogy el kell olvadjon. Egyszer érkezik a hétfejű sárkány s teszi a fa oldalára a fejét.” (Mailand 1905)

Hasonlóan egyértelmű kontaminációra csak Benedek Eleknél bukkantunk, nála azonban három mesében is.

A *Vízi Péter és Vízi Pál*ban Merényi és Benedek Elek szövege (a sárkányos részt nézve) szinte szó szerint megegyezik, de van olyan különbség, amelyik nagyon fontos. Merényinél egyértelmű, hogy a sárkány megenné a királylányt: „S ezt a kerek föld legszebb virágát egy rútt, tizenkét fejű sárkány gyomrába akarják eltemetni” (Merényi 1861). Ezzel szemben a Benedek-féle verzióban ez van: „a királykisasszonnyal elrepül nagy Sárkányországba” (Benedek 1989). Utóbbi inkább feleségrabló (emberszerű) sárkányra utalna.

A *Hajnal* című mese sárkányai tipikus feleségrablók, a történet írott változatában mindössze egyetlen mondat mond ellent antropomorf voltuknak: „abban a pillanatban jött már a hétfejű sárkány is, csakúgy szakadt a láng mind a hét szájából” (Benedek

1989). Ugyanez a motívum hibádzik *A táltos kecskében* is, a kifejezetten emberszerű szörnyeteg tüzet fúj.

S hogy miből adódhat ez a keveredés? Benedek Elek jó mesemondó volt, s mint ilyen, bizonyos nyelvi fordulatokat, frazémákat „vitt magával” meséről mesére. (Ahogy ez természetesen például egy kezdőformulánál.) S ha az egyik történetben jól hangzott a sárkány említésénél, hogy „csakúgy szakadt a láng mind a hét szájából”, vagy: „a szájából hetven-hét singnyire szakadt a veres láng”, hát használta ezt a formulát máskor is. Ott is, olyankor is, amikor *ahhoz* a sárkányhoz ez már nem illett volna. Ám évtizedek, századok alatt bizony, elmosódhattak a határok a különböző típusú mesék, a különböző szerepű sárkányok között.

Így aztán szép lassan bennünk, mesehallgatókban, -olvasókban elhalványodott az emberszerű sárkány képe. Még úgy is, hogy csak a fentebb említett szövegekben olvashatunk templomba járó, táncoló, diót törő vagy éppen szeretőnek használt sárkányról. S bár például az észak-magyarországi mesék (különösen az Ámi Lajos közreadta változatok) nyilvánvalóan nem sárkánygyíkokról beszélnek – előfordul, hogy a mesehős csak a történet végén, a másik szemébe nézve jön rá, hogy az egy sárkány...¹ –, mostanra a 'sárkány' szóról többségünknek egy repülő, tüzet fújó, gyíkszerű lény képe ugrik be. Nyilván nem csupán Benedek Eleknek köszönhető ez, de neki komoly szerepe lehetett a kontaminációban.

Irodalom

Arany János (1861): Eredeti mesék-bírálat. *Szépirodalmi Figyelő*, 2(1), 6–7.; 2(2) 21–23.; 2(3), 35–38.; 2(4), 53–54.

Benedek Elek (1989): Magyar mese- és mondavilág I–III. Bp.: Móra. [Elektronikus kiad.] Magyar Elektronikus Könyvtár <URL: <http://mek.oszk.hu/04800/04833/04833.htm> [2019. 06. 14.]

Berze Nagy János (1907): *Népmesék Heves- és Jász-Nagykun-Szolnok megyéből*. Bp.: Athenaeum.

Boldizsár Ildikó (1997): *Varázslás és fogyókúra : Mesék, mesemondók, motívumok*. Bp.: Kijárat Kiadó.

Domokos Mariann (2005): Gaal György mesegyűjteménye : Kiadott és kéziratban maradt mesék a 19. századból. *Palimpszeszt*, 11(24), [online] <URL:

http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/24_szam/03.html#fnB62 [2017. 10. 11.]

Domokos Mariann (2008): Mesemondók és mesegyűjtők a 19. században: Marosi Gergely és mesélői. In: Gulyás Judit (szerk.): *Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklórról*. Bp.: ELTE BTK Folklore Tanszék, pp. 242–278.

Domokos Mariann – Gulyás Judit (2009): *Az Arany-család mesekéziratainak és Arany László Eredeti népmesék című művének kritikai kiadásáról*. In: *Etno-Lore* [online] <URL: <https://nti.btk.mta.hu/images/evkonyv/2009/domokosmarianngulyasjudit.pdf> [2017. 10. 12.]

Dömötör Tekla (1981): *A magyar nép hiedelemvilága*. Budapest: Corvina Kiadó.

Erdélyi János (1846): *Népdalok és mondák*. I. kötet. Pest: [s. n.]

Erdélyi János (1848): *Népdalok és mondák*. III. kötet. Pest: [s. n.]

Erdész Sándor szerk. (1968): *Ámi Lajos meséi I*. Bp.: Akadémiai.

¹ Ámi Lajos meséinek közreadója ezt írja: „Ámi sárkánya nem kígyó vagy valamilyen antropomorf állatalak, hanem két lábon járó, külső kinézetre, ruházatra velünk teljesen megegyező ember.” (Erdész szerk. 1968: 71)

Gombos Péter (2017): A 19. századi magyar mesegyűjtők és az irodalmi népmese : A népmese és a műmese alapvető műfaji kérdéseiről. *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 26(11), 46–52.

Kálmány Lajos (szerk.) (1914): *Ipolyi Arnold népmesegyűjteménye*. Bp.: Kisfaludy-Társaság. In: Wikisource vonatkozó oldalai [online] cop. 2009. <URL: https://hu.wikisource.org/wiki/A_h%C3%A1rom_kir%C3%A1lyfi,_a_h%C3%A1rom_s%C3%A1rk%C3%A1ny_%C3%A9s_a_vas_orr%C3%BA_b%C3%A1ba [2019. 07. 12.]

Kandra Kabos (1897): *Magyar mythologia*. Eger: Pásztor Bertalan [magánkiad.].

Kazinczy Gábor (szerk.) (1852): *Nagyajtai Cserei Mihály Históriaja*. Pest: Emich Gusztáv Könyvnyomdája. [Elektronikus kiad.] Magyar Elektronikus Könyvtár (2008. 02. 04.) <URL: <http://mek.oszk.hu/05600/05632/05632.pdf> [2019. 02. 11.]

Kovács Ágnes (1961): Benedek Elek és a magyar népmesekutatás. *Etnographia*, 72(3), 430–443.

Kriza János (1863): *Vadrózsák : Székely népköltési gyűjtemény*. Kolozsvár: [s. n.].

Mailand Oszkár (1905): *Székelyföldi gyűjtés*. Bp.: Athéneum. [Elektronikus kiad.] Magyar Elektronikus Könyvtár <URL: <http://mek.oszk.hu/11500/11578/11578.htm> [2019. 07. 12.]

Merényi László (1861): *Eredeti népmesék*. Pest: Heckenast Gusztáv. [Elektronikus kiad.] Magyar Elektronikus Könyvtár <URL: <http://mek.oszk.hu/08100/08132/08132.htm#4> [2019. 06. 13.]

Nagy Olga (1984): *Hősök, csalóképek, ördögök*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

Pál József – Újvári Edit (szerk.) (1997): *Szimbólumtár : Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Bp.: Balassi Kiadó.

Róheim Géza (1911): Sárkányok és sárkányölő hősök. In: Uő: *A bűvös tükör*. Bp.: Magvető Kiadó.

Solymossy Sándor (1931): Népmeséink sárkányalakja. *Etnographia*, 42(3), 113–132.

Szabó Szilvia (2008): *Bábák, banyák és boszorkányok : A népmesék mitikus-vallási elemeinek néprajzi interpretációi*. [szakdolgozat] Szeged: Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.

Varga János (1877): *A babonák könyve*. [online] In: SZTE Egyetemi Digitális Archívum honlapja. Szeged: SZTE Egyetemi Digitális Archívum (cop. 2017. 10. 12.) <URL: http://misc.bibl.u-szeged.hu/23804/1/koll_009_015_001210.pdf [2019. 02. 07.]

Vargyas Lajos (1988): Magyar néprajz V. : Népköltészet. Bp.: Akadémiai. [Elektronikus kiad.] Arcanum Adatbázis <URL: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/MagyarNeprajz-magyar-neprajz-2/v-magyar-nepkolteszet-63D6/a-mese-es-hiedelemvilag-kapcsolata-6785/mitikus-lenyek-679F/sarkany-67A2/> [2019. 07. 23.]

Vígh Éva szerk. (2019): *Állatszimbólumtár*. Bp.: Balassi.

Dragon image in Hungarian folk tale treasury

Anatomy of a contamination

During our research we wanted to know how the image of the dragon is represented in Hungarian folk tales, or more generally in Hungarian popular belief. More closely we were curious how and when the figure of the animal-like (lizard-like) fire-drake and the figure of the (man-like) folk tale character who kidnaps girls mingled. We guessed that originally these two types of dragons had existed separately (in stories) and contamination could happen only later, as a result of which we do not wonder today why a flying fire-drake kidnaps a wife for himself.

For our research we have reviewed from among the first 19th century Hungarian folk tale collections the ones of László Arany, Elek Benedek, János Berze Nagy, János Erdélyi, Arnold Ipolyi, János Kriza, Oszkár Mailand and László Merényi. We have grouped the tales containing dragons found in them and we have drawn our conclusions according to the figures of the dragons based on the results concerning the time and way of mingling.

Kulcsszavak: folk tale, dragon image, contamination, Elek Benedek

FAZEKAS Sándor

Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar
Magyar Nyelvi és Kultúratudományi
Tanszék

ORCID: 0000-0002-4517-7112

Triptichon

Részlet Shakespeare szonettjeinek új, teljes fordításából

William Shakespeare szonettjeinek teljes új fordítása nagyjából az egyharmadánál tart. Szabó Lőrinc fordítása után mintegy nyolc kísérletről van tudomásom, de mindeddig egyik sem lett elfogadott a szakma és az olvasók körében. Az itt közölt részlet három szöveget tartalmaz: a versciklus három egymást követő darabját, amely a sorozaton belül önálló mikrociklust alkot: nagy tömbök helyett ugyanis rövidebb, néhány szövegből álló sorozatok alkotják a versciklust, amely sikerét annak köszönheti, hogy a szerelem érzésének összes árnyalata fellelhető bennük, a légies, éteri szerelemtől a vulgáris testiségig, a beteljesült boldogságtól a féltékenységig. Ezen a hármassorozatban belül is fejlődés tapasztalható: a kezdeti szerelmi háromszögből egy sokrétű, vallásos utalásokat sem nélkülöző kapcsolat lesz: a játék megkomolyodik, a tétje pedig megnő. A tanulmány először röviden bemutatja az új fordítás alapelveit, majd röviden bemutatja a három verset, és néhány sor esetében kommentálja a szöveget, a problémás vagy többértelmű locusokra koncentrálva.

Kulcsszavak: műfordítás, Shakespeare, Szonettek, Szabó Lőrinc

A műfordítás az anyanyelvi kultúraközvetítés egyik alappillére. A legfrissebb nyugati könyvsikerek fordítása mellett igen fontos törekvés, hogy időről időre megújult szövegessé lássanak napvilágot a világirodalom klasszikus alkotásai is. Nincs ez másképpen a legnagyobb teljesítményként – sőt, a nagyközönség számára örökérvényűként – számon tartott, nagy tiszteletnek, mondhatni: irodalmi kultusznak örvendő fordítások esetében sem. Az új munkák természetesen nem a régi ellenében, annak kiváltására születnek, hanem könnyebben befogadhatóvá, érthetőbbé igyekeznek tenni a műveket az új generációk számára. Shakespeare Hamletjének újrafordításával megnyílt az út a szerző életművének új szellemű tolmácsolása előtt: a Nádasdy Ádám által elkészített drámafordítások olyan tapasztalatokat hoztak a felszínre, amelyek fontos segítséget nyújtanak a szerző egyéb műveinek fordítói számára is.

Abban a szerencsében van részem, hogy újrafordíthatom William Shakespeare szonettjeit¹. Habár ezt mostanában többen is megkísérelték, az általam ismert eddigi friss fordítások (Csillag Tiboré 2014-ben, Horváth Lajos változata pedig az idén látott napvilágot) költőileg próbálták megközelíteni az anyagot, s nemigen tudtak Szabó Lőrinc kultikus fordítása mellé felnőni, de így is fontos tanulságokat rejtenek a Szonettek iránt érdeklődők számára. Izgalmasabb és immár igazán jelentős eredményekkel kecsegtető vállalkozás Szabó T. Annáé, aki alaposan, egy PhD-disszertáció keretei között elemezte ki

¹ A projekt a Magyar Művészeti Akadémia hároméves ösztöndíjának támogatásával valósulhat meg.

Szabó Lőrinc máig ismert és klasszikus rangra emelkedett fordítását, és elemzéseket, illetve kritikai kiadásokat is felhasznál munkájához. Ha jól látom, az ő szemlélete is közelebb áll egy költőéhez, így inkább a művek szellemét, mint betű szerinti jelentését igyekszik visszaadni – eddig kétségtelenül szép eredménnyel. Én magam irodalomtörténész-ként nyúlok az anyaghoz: igyekszem formai és tartalmi szempontból híven közvetíteni a verseket, hiszen egy ilyen jellegű fordítás mindmáig hiányzik. Szigeti Csaba nyomán, Horváth Viktorral, Milton Elveszett Paradicsomának fordítójával vallom, hogy a forma nem választható el a tartalomtól. Horváth rövid, ám velős összefoglalását picit parafrázálva így fogalmazom meg a lehető legtömörebben fordításom elveit:

„Azt akarom, hogy az új magyar Szonettek tudományosan hiteles, pontos, és formailag is hű szövegek legyenek, emellett pedig olvashatóak a gimnazisták és egyetemisták számára, továbbá művelt főkönyvelők, unatkozó milliomosfeleségek, széles látókörű dandártábornokok, prédikációjukra készülő papok és innovatív autóalkatrész-kereskedők számára is”.²

Habár sok szempontból a klasszikus remekművek közé tartozik, bizonyos szempontból a mai napig nem sikerült függetleníteni magukat a fordítóknak Szabó Lőrinc hatásától. Tartalmilag is nagy kísértést éreznek arra, hogy önállóan, saját képükre formálva magyarítsák Shakespeare szövegét, amely a szójátéknak, a többértelműségnek, az ironikus megszólalásnak mindig teret enged, és saját jelentéstartalmainak elrejtésében érdekelt. Shakespeare korában az ilyesfajta petrarkista versesköteteknek az volt a célja, hogy csak a nem nevesített szereplőket azonosítani tudó beavatottak értsék a szövegben lévő intim viszonyokra utaló célzásokat, ugyanakkor természetesen a nagyközönség is tudja élvezni a verseket, esztétikai szempontból. Ez az általános megállapítás különösen igaz éppen erre a verseskötetre, amely több szempontból is határsértő módon mutatja be a szerelmi kapcsolatokat; itt a szerző tudatosan többértelmű, időnként sikamlós célzásokat tesz, nincs tehát értelme egyetlen helyes fordításról vagy értelmezésről beszélni. A jegyzetek segítségével azonban a kényes pontokat magyarázva talán minden eddiginél közelebb juthatunk a szöveghez.

Shakespeare ettől is zseniális: költői kifejezőkészségét nem köti semmiféle előítélet vagy petrarkista szabály. Az ő műzsájának például jogában áll – a petrarkizmusban megszokottól merőben eltérő módon – férfinak lenni, illetőleg másba is beleszeretni, mint ahogyan a Dark Lady, a titokzatos Sötét Hölgy is lehet fekete hajú és szemű, sötétbőrű asszony. Nocsak: akkor már nem is egy műzsánk van, hanem kettő! Shakespeare-nél ez is lehetséges. Sőt: a műzsák akár egymásba is beleszerethetnek. Mert Shakespeare versorozata nem a petrarkista szerelemtanokból vagy verssorozatokból táplálkozik – bár merít belőlük is bőségesen, mindig igyekszik felülmúlni őket, nem minden siker nélkül –, valódi ereje az érzelmi intimitás területén való általában burkolt, de helyenként sikamlósan kétértelmű szókimondás. Ahogyan Edmondson és Wells tanulmánya is felhívja a figyelmet, a mai kor szexualitásról alkotott fogalmait igen káros a 17. századra visszavetítenünk: a barátság és a homoerotikus kapcsolat közötti határ igencsak elmosódott volt. Egyetlen célja a tetszés, ezt pedig hihetetlen eleganciája és tartalmi többértelműsége révén éri el. Sok mankó kell egy ilyen mű lefordításához. Az Oxford angolszótára (Stevenson ed. 2010, a továbbiakban: OED) remek nyelvtörténeti anyagával és a teljes Shakespeare-korpusz feldolgozásával segít, felsorolva az adott kifejezés jóformán összes előfordulását, Shakespeare előtt és magánál a Bárdnál is (a hivatkozott művek adatait a műfordítás után található bibliográfia tartalmazza). David Crystal fonetikus átírása lehetővé teszi, hogy tartsuk az eredeti szótagszámot; a férfi- és nőírmel záródó sorokat is

² A szöveg eredeti változatát l. Horváth (2019: 394).

tiszteletben tartva. Mivel a vers Thomas Thorpe 1609-es kiadásában helyenként vitatható, verstanilag hibás vagy rontott, de többféleképpen magyarázható szöveggel jelent meg, én magam csak jambust és spondeust használok, a nőrim sorvégeit kivéve, ahol törvényszerűen csonka verslábbal zárul a sor. A szövegállapot számos értelmezést lehetővé tesz, és ezt a lehetőséget a szorgos angol és amerikai kiadások és kommentárok messzemenően ki is használják. Magam a Colin Burrow- (Burrow 2002), Stephen Booth- (Booth 2000), illetve a Catherine Duncan-Jones-féle (Duncan-Jones 2010) kiadásokat használtam az Oxquarry interneten is elérhető variánsa mellett (www.shakespeare-sonnets.com).

Mivel eredendően a korszak irodalomtörténetével foglalkozom, igyekszem egy formailag és tartalmilag egyaránt minden eddiginél hívebb, ugyanakkor jól értelmezhető verziót létrehozni, amely mindenki számára egyaránt érthető. A költőiség számomra talán valamivel kevésbé fontos, bár természetesen nagyon igyekszem ebből a szempontból is hűnek lenni. Persze kétséges, hogy mennyire lehet ily sok célt egyszerre megvalósítani. Aki már „vetemedett” arra, hogy megkíséreljen lefordítani egy szonettet, az tudja, hogy gyakorlatilag minden szót jegyzetelni lehetne. Először az angol változatot közlöm, azután a magyar műfordítást, végül pedig a soronkénti jegyzetek következnek.

Ez a három vers a 154 szonettből álló ciklus 40–42. darabja. Kicsit olyan, mintha cseppben a tenger módjára, szinekdochészerűen mutatná meg a versciklus tulajdonságait, hiszen van benne plátói, lelki jellegű szerelem a Címzett iránt, de felbukkan a testies, heteroszexuális szerelem mint démoni kísértés; viszonzott érzelmekről és megcsalásról egyaránt szól a szöveg. Hogy a Sötét Hölgy bukkan-e fel már ilyen korán, a ciklus első harmadában? Nem tudhatjuk, de elképzelhető. Ezen felül azonban előkerülnek vallásos utalások is, amelyek átjárják a 42. szonett végét, és további izgalmas olvasatokra adnak lehetőséget.

XL

- 1 Take all my loves, my love, yea take them all;
- 2 What hast thou then more than thou hadst before?
- 3 No love, my love, that thou mayst true love call;
- 4 All mine was thine, before thou hadst this more.
- 5 Then, if for my love, thou my love receivest,
- 6 I cannot blame thee, for my love thou usest;
- 7 But yet be blam'd, if thou thy self deceivest
- 8 By wilful taste of what thyself refuseth.
- 9 I do forgive thy robbery, gentle thief,
- 10 Although thou steal thee all my poverty:
- 11 And yet, love knows it is a greater grief
- 12 To bear love's wrong, than hate's known injury.
- 13 Lascivious grace, in whom all ill well shows,
- 14 Kill me with spites yet we must not be foes.

40.

- 1 Vedd el szerelmeim, szerelmesem,
- 2 mivel lesz több, mi már tiéd előbb?
- 3 Nem mély a szívem egy szerelme sem:
- 4 az már tiéd a többié előtt.
- 5 Szerelmemet szerelmemért, ha kaptad,
- 6 és ezzel élsz, vádlottam nem maradtál;

7 viszont vádollar: önmagad becsaptad,
 8 ha készakarva vágyod, mit tagadtál.
 9 Hibád elnézem, gyengéd tolvajom,
 10 bár elraboltad szegénységemet,
 11 jól tudja Ámor: mélyebb fájdalom
 12 szerelmünk gondja, mint a gyűlölet.
 13 Kacér kegyes, hibád erény nekem:
 14 megölhetsz, csak ne fordulj ellenem.

Jegyzetek

Ez a szonett nyitja meg azt a verssorozatot, amely három darabon keresztül (XL–XLIII.) a későbbi Sötét Hölgy-részt vetíti előre: a fikció szerint a Címzett itt elvenni látszik Shakespeare szerelmét – a valós háttérről csak spekulációk vannak. Rejtély, hogyan kerül ez a sorozat a Címzethez szóló ciklus közepébe; elképzelhető, hogy egy rövid szerelmi epizódnak állít emléket, amely még a Sötét Hölgy előtt esett meg, de az is, hogy a verssorozat végén felbukkanó Hölgy jelenik meg itt, de meglehet, hogy mélyebb, átvitt értelemre kell gyanakodnunk.

A harmadik sorban értelmi fordításra törekedtünk, az igaz szerelmet mélyre változtatva.

A negyedik sor *more* szava az Arden Shakespeare (Shakespeare 2011, a továbbiakban: Arden) szerint lehetséges, hogy rejtett utalás a Moorra (ami magyarul mórt jelent), azaz a Dark Ladyre; igaz, a Sötét Hölgyre csak ez az egyetlen utalás történik a szövegben – már ha egyáltalán erről van szó. Nem törvényszerű, hogy ebben a versben is a későbbi hölgy alkotja a szerelmi háromszög harmadik csúcsát, de pozíciója igencsak emlékeztet a Sötét Hölgyére, tehát a gyanú mindenképpen indokolt.

A nyolcadik, némiképpen homályos értelmű sor értelmezésében egyetértek Catherine Duncan-Jonesszal: arról lehet szó, hogy a szonett visszautal az első tizenhét versre, amely házasságra igyekezett rábeszélni a Címzettet – mindhiába (Duncan-Jones 2010). Ott megtagadta a szerelmet, amelyet most készségesen követ – a beszélő másik, saját bevallása szerint belőle kevésbé mély érzelmet kiváltó szerelmével (lásd: Arden). A tizedik sorban megmaradtam a konkrét jelentés mellett, pedig a szöveg itt kettős értelmű. Az első jelentés az lehet, hogy a címzett megfosztotta szegénységétől a beszélőt: azaz gazdaggá tette. Ezen viszont nemigen lenne mit megbocsájtani: így ez utóbbi gesztus ironikusan értendő. A második jelentés szerint inkább arról a fajta kegyetlenségről lehet szó, amely a szegény embertől elveszi az utolsó, olcsó kis vagyontárgyát is – s ennek megbocsátásához már nagylelkűség kell.

A tizenkettedik sorral kapcsolatban egyetértek Duncan-Jones, illetve Booth kommentárjával: itt a Szerelem megjelölés az Isten helyére beillesztve szerepel, a kifejezés jelentése tehát Szerelem (az istenség) tudja (Booth 2000). Mivel a versciklus leggyakoribb szava, a szerelem magyarul három rövid szótagból áll, így alanyesetben nem illeszthető bele a verssorozatba; áthidaló megoldásként a szonettekben másutt többször is feltűnő Ámort választottam; döntésemet az idézett helyen Booth kommentárja is megerősíti – ő Cupidóként nevezi meg (Booth 2000). A sor folytatásának jelentése: a szerelmes kezétől kapott seb égőbb, mint egy gyűlölt ellenségtől kapott.

A tizenharmadik sor nehéz helye a sor elején található megszólítás. A kommentárok megegyeznek abban, hogy a *grace* szó a feudalizmusban a magasabb nemesi rangú ember megszólítása is volt (kegyelmes úr vagy asszony), amellet, hogy kegyeset, irgalmasat jelent. E szó pozitív konnotációjával ellentétes, negatív jelző a *laschivious*, amelyet érzékinek, csábítónak lehetne leginkább fordítani, de ezek részben hosszúak, ezért ne-

hezen illeszthetők a sorba, részben más mellékjelentést is bekapcsolnak. Próbáltam a tartalmi hűséget részesíteni előnyben, még akkor is, ha az enyém talán ezen a ponton is furcsább, szokatlanabb megoldás, de Shakespeare sem szólítja így másutt a szonettek elsődleges címzettjét. Az 53. szonett záró coupletjében a grace valóban külső szépséget jelenthet; de itt a kifejezés megszólítás funkciója vélhetőleg hozzátesz a jelentéshez, amely így másképp fordítandó.

A tizennegyedik sor jelentése: még ha meg is ölsz, kegyetlenül, akkor se legyünk el-lenségek. Az Oxquarry Shakespeare szerint kicsit ügyetlennek tűnhet a szonett befejezé-se, de itt már elfogytak a szavak: a szerelem pedig a kárhozat veszélyét is vállalva kitart. A beszélőben fel sem merül a címzett szerelmének elárulása, még akkor sem, ha az a leg-súlyosabb bűnököt követi el vele szemben. A vers értelmezéséhez különösen érdemes megnézni a következőkben fordított és kommentált két versen kívül a 133–134, illetve a 144. szonettet.

XLI

1 Those pretty wrongs that liberty commits,
 2 When I am sometime absent from thy heart,
 3 Thy beauty, and thy years full well befits,
 4 For still temptation follows where thou art.
 5 Gentle thou art, and therefore to be won,
 6 Beauteous thou art, therefore to be assailed;
 7 And when a woman woos, what woman's son
 8 Will sourly leave her till he have prevailed?
 9 Ay me! but yet thou mightst my seat forbear,
 10 And chide thy beauty and thy straying youth,
 11 Who lead thee in their riot even there
 12 Where thou art forced to break a twofold truth:
 13 Hers by thy beauty tempting her to thee,
 14 Thine by thy beauty being false to me.

41.

1 Szabadságod csinál szép csínyeket,
 2 ha néha szívedből hiányzom én;
 3 bájadhoz és korodhoz illenek:
 4 a kísértés mindenhová kísér.
 5 Te gyengéd vagy, s így megszerezne mind,
 6 szép is vagy, így ostromra izgató;
 7 s ha nő rajong, melyik nő-szülte int
 8 fanyar búcsút, ha nője bírható?
 9 De kár! Bár óvnád jobban jó helyem,
 10 szidd bájad s kósza ifjúságodat!
 11 A lázadásuk elragad, szívem,
 12 hogy dupla szószegésre bírjanak:
 13 övét, mert hűtlen – bájad csalta tett;
 14 tiéd, mert hűtlen bájad csalfa lett.

Jegyzetek

A triptichon középső darabja kétségtelenné teszi a Címzett hűtlenségét, arra azonban igyekszik rafinált mentségeket találni. A versciklusban megfigyelhető, motivikusan visz-

szatérő allegorikus szereplők, a Természet és az Idő mellett most a Címzett tulajdonságai, a szabadság, az ifjúság és a szépség cselekszik helyette, így a felelősség nem a Címzetté. A többértelműség az ötödik sorban bukkan fel: a gentle szóval Shakespeare egyszerre utal a címzett előkelő származására, nemes viselkedésére, gyengédségére és kedvességére (OED). A nyolcadik sorban szerepel a férfi, aki képes nemet mondani a szerelemre. Bizony, van ilyen anyaszülte férfi: Adonis, aki magát Venust utasította vissza, amint azt Shakespeare elbeszélő költeményben megírta, vélhetőleg az itt egészen más-képp megjelenített Southampton házasságra való rábeszélésére (Arden 192).

Ugyanitt Malone kiadása a férfi névmást nőire javítja (she), mondván, hogy a sorban a nő a kezdeményező. Az Oxquarry kommentárja ugyanakkor úgy érvel a Quarto változata mellett, hogy az okos nő elhitei a férfival, hogy valójában ő uralkodik (Booth 2000). A kilencedik sorban szereplő my place kifejezés jelenthet kedvező pozíciót, trónszéket, sőt a házgazda helyét is, amelyet nem illik elfoglalni, de leginkább természetesen a kedves melletti helyre utal, így erotikus konnotációja is van (Booth 2000). A tizenkettedik sorban a truth szó itt a troth, hűségeskü kifejezés jelentéséhez közelít, így ennek megfelelően fordítottam (Arden 192).

XLII

1 That thou hast her it is not all my grief,
 2 And yet it may be said I loved her dearly;
 3 That she hath thee is of my wailing chief,
 4 A loss in love that touches me more nearly.
 5 Loving offenders thus I will excuse ye:
 6 Thou dost love her, because thou know'st I love her;
 7 And for my sake even so doth she abuse me,
 8 Suffering my friend for my sake to approve her.
 9 If I lose thee, my loss is my love's gain,
 10 And losing her, my friend hath found that loss;
 11 Both find each other, and I lose both twain,
 12 And both for my sake lay on me this cross:
 13 But here's the joy; my friend and I are one;
 14 Sweet flattery! then she loves but me alone.

42.

1 A lány tiéd, de nem csak ez bajom,
 2 igaz, mondhatni sokba fájt szeretnem;
 3 övé lettél, ezért panaszkodom:
 4 mélyebben érint elveszett szerelmem.
 5 Szerelmes támadók, így mentetetlek:
 6 imádod őt, csak mert imádom én is;
 7 és ő csak kedvemért sértegethet:
 8 barátom túri, értem védi mégis.
 9 Ha elveszítlek, hát övé leszel,
 10 s barátomé lesz, ha elveszteném;
 11 duplán vesztek: a pár egymásra lel,
 12 s tőlük kapom nehéz keresztet én.
 13 Egy vagy velem, ez itt az élvezet:
 14 Szép önccsalás! Csupán engem szeret!

Jegyzetek

Ez a szonett a triplet záró darabja. Ez a hármas voltaképpen ugyanazt a témát variálja, igen nagy tartalmi gazdagsággal: a Címzett nem bűnös azért, mert szerelmes lett egy fiatal lányba, hiszen a beszélő is hasonlóan érez a hölgy iránt. Az Oxquarry szerint az ifjú elorozta Shakespeare kedvesét, ami vélhetőleg erősen egyszerűsíti a szöveget. A vers voltaképpen egy édes önbecsapásként olvasható: menteni igyekeznek a menthetetlent, a kettős hűtlenséget. Shakespeare gyakran tűz ki nehéz vagy önellentmondást tartalmazó retorikai célokat. Az Oxquarry-kommentár szerint hagy némi kesernyés utóízt maga után a szonett: a szép öncsalás nem jelent valódi boldogságot, csupán igyekeznek megszépítve bemutatni a fájdalmat, elfedve a mélyebb érzéseket.

A második sorban egy aránylag merész szófordulatot alkalmaztam, közelítve valamelyest a szöveget az élőbeszédhez, részben a korábbi fordításokat jellemző megszépítő tendencia ellensúlyozására. Az Arden szerint is itt többről van szó, minthogy a beszélő egyszerűen csak „nagyon szerette” a lányt. Shakespeare szokatlanul fogalmaz, amelyben vélhetőleg nem csupán az érzés intenzitását kifejező utalás van benne, hanem az is, hogy nagy árat fizetett ezért a szerelemért (Arden 194). A szöveg megoldása talán azt érezteti velünk, hogy ő maga is oka annak, hogy szerelmei egymásra találtak. A nyolcadik sorban egy formai jellegű probléma adódik: a suffering szó a rekonstruált eredeti kiejtés szerint [syffrin], így ez a sor is 11 szótagos, nőrímes zárlatú, akárcsak a két sorral korábbi, a rímhívó (Crystal 2005). A szó tartalmilag nem az első jelentésben áll: nézetem szerint itt nem szenvedésről, hanem elszenvetésről, azaz túrásról, megengedésről, elviselésről van szó (Oxquarry). Az angol a kilencedik sorban megváltoztatja a megszólítottat: míg a kilencedik sorban közvetlenül a baráthoz fordul, a tizedikben már egyes szám harmadik személyben említi a barátot. A szokatlan megoldás belefér persze a Greenblatt által elemzett beszédhelyzetbe: a költő célja nem az utókor, hanem saját kora megértése, mégpedig a beavatottak szűk köre számára; a cél az, hogy a többiek ne értsék, mégis szépnak találják a sorokat; ne derüljenek ki intim vagy botrányos részletek, de ezek létét azért minél egyértelműbben sejttesse a szöveg. Ilyen retorikai fogásokkal (az aposztrophé radikális alkalmazása) jól lehet növelni a homályt.

A zárlatban igyekszem közelebb maradni az eredeti szöveghez, és inkább játékosan, ironikusan, mint keserűen lezárni a szonettet, bár egyes értelmezések szerint a szöveg tartalmaz némi keserűséget is, nézetem szerint nem ez a meghatározó. A flattery eredetileg hízelgést jelent, de úgy gondolom, Shakespeare az Othello-ban és itt is öncsalás mellékjelentéssel használja (Othello IV, I, 28, idézi: OED). E szonettben is feltűnően változik a megszólítottak személye: bár a sorok többsége a baráthoz szól, van, hogy egyszerre a baráthoz és a lánnyhoz, a záró sorpárban pedig elfordul a baráttól, és az olvasóhoz beszél.

A tizenkettedik sorban új problémakör vetődik fel, amely immár a versciklus lényegét érinti: a vallásos motívumok jelen vannak ebben a világias, sőt, helyenként kifejezetten testiesen értelmezhető utalásokkal is rendelkező szövegben, ugyanakkor lételeme a többértelműség. A kereszt-motívum bibliai helyek travesztiáját nyújtja: utalhat magával Jézussal való azonosságra, de Simon alakjára is, aki egy időre átveszi Krisztustól a keresztet. A Biblia vonatkozó részletének értelmezése pedig érdekes megvilágításba helyezi Shakespeare szerelemfelfogását. Az Evangélium értelmezése szerint ugyanis a kereszt nem valami egyértelműen negatív dolognak felel meg, hanem ambivalens: amint a kereszt hordozásának fájdalma és nehézsége az étellel járó bajokat jeleníti meg, úgy itt a szerelmi kapcsolattal (sőt, ez esetben kapcsolatokkal) járó fájdalmat jelenti. A Biblia szerint a kereszt hordozás evilági fájdalmat, ám a túlvilágon örömet és boldogságot jelent (Booth 2000). A 34. szonett 12. soránál szintén hasonló szerkezet fordul elő. A versből kiolvasható az a szerelemfelfogás, hogy a nehézségek a felfokozott érzelmi kapcsolat

velejáráói, amelyek végén azonban az üdvösség, azaz a beteljesült szerelem várhat a hívőre, azaz a lírai énré. A platonista szerelem keresztény színezetű olvasatát kapjuk, amely Petrarcatól nem áll messze, ám Shakespeare világiasabb, testiesebb – mondhatni realiztikusabb – szerelemképével is összefér. A különbség talán az elnyerendő üdvösség természetében rejlik: míg Petrarcaé egyértelműen égi, katolikus felfogású mennyország, Shakespeare-é egy földi, testies, kézzelfogható, mondhatni evilági menny.

Irodalom

Booth, Stephen (ed. 2000): *Shakespeare's Sonnets*. New Haven and London: Yale University Press.

Burrow, Colin (ed. 2002): *Shakespeare's Sonnets*. New York: Oxford University Press.

Crystal, David (2005): *Pronouncing Shakespeare*. Cambridge: Cambridge University Press.

Duncan-Jones, Catherine (ed. 2010): *The Arden Shakespeare. Third Series. Shakespeare's Sonnets*. London: Methuen Drama.

Horváth Viktor (2019): A magyarok Elveszett Paradicsoma. – Munkatérkép a Paradise Lost fordítása közben. *Jelenkor*, 64(4), 394–397.

Shakespeare, William (2011): *Arden Shakespeare Complete Works*. London: Bloomsbury Publishing.

Stevenson, Angus (ed. 2010): *Oxford Dictionary of English*. New York: Oxford University Press. URL: www.oed.com

Triptych

Excerpt from the new complete translation of Shakespeare's Sonnets

About one third of the work of the new complete translation of William Shakespeare's sonnets has been completed so far. After Lőrinc Szabó's translation I have knowledge about eight attempts to translate them, but none of them have been accepted either by professionals or readers. The extract published here contains three texts: three consecutive parts of the cycle of poems, which form an independent microcycle within the cycle: instead of big blocks the cycle of poem is set up by shorter series consisting of a few texts, the success of which is due to the fact that all shades of love can be found in them, from subtle, ethereal love to vulgar lust, from realised happiness to jealousy. Evolution can be experienced within the triple series as well: a wide-ranging connection containing religious references is developed from the initial love triangle: the game is getting serious and its stakes are getting higher. First, the study shows briefly the principles of the new translation, then it gives a short presentation about the three poems, and in case of a few lines it comments on the text concentrating on problematic or ambiguous loci.

Keywords: translation, Shakespeare, Sonnets, Lőrinc Szabó

Z. KOVÁCS Zoltán

Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar
Magyar Nyelvi és Kultúratudományi
Tanszék

ORCID: 0000-0002-1746-6443

„hát legyen meg”

***Az Őszikék mint a humoros ismétlés
ciklusa***

A tanulmány Arany János Őszikék című ciklusának interpretációs kérdéseivel foglalkozik. Megvizsgálja, hogy ezek a kései versek milyen viszonyban állnak a korábbi Arany-lírával a tematika, a költészet és a költői pozíció értelmezésének szempontjából. Konklúziója szerint mind a költői önértelmezés, mind az Arany-féle humor felől közelítve az Őszikék, szemben az irodalomtörténeti köztudatban rögzült újító szereppel, szerves folytatása az 1850-es évek lírájának.

Kulcsszavak: Arany János, Őszikék, humor, költői szerepek

„A két öreg szerszám egymásra utal.”

Arany János központi szerepe megkérdőjelezhetetlen a magyar irodalmi kánonban (és ennek legerősebb pozíciójú összetevőjében, az iskolai oktatásban). Milbacher Róbert több szempontból is felszabadító hatású monográfiájának (Milbacher 2009) (Gyulai Pál emlékebeszédére utaló) címe alapján az „emlékezet balzsama” az utóbbi százötven évben olyan sikeresen konzerválta és homogenizálta az életművet, hogy annak elemei napjainkra egymást kiegészítő, egyenként is az egység részeként olvasható művekként, műfajokként, korszakonként olvashatók. Ugyanakkor az irodalomtörténet-írás oldaláról az Arany-irodalom az utóbbi évtizedekben számtalan, az iskolai („iskolás”) kánon olvasási módjától elütő értelmezéssel állt elő (a legújabbak közül elég – időrendben, csak a monográfiákat említve – Dávidházi Péter, Szili József, Milbacher Róbert, Tarjányi Eszter, Szilágyi Márton Arany-könyveire utalni). Margócsy István karakteres megfogalmazásában így foglalja össze a közelmúlt irodalomtörténeti törekvéseit: „Újra kellene olvasni Aranyt! – s nem az iskola szemével! – hányszor hangzott már fel a kegyes óhaj, s hányszor maradt meghallgatatlanul. Pedig, úgy vélem, nincs más megoldás: újra kell olvasnunk a magunk számára Aranyt, hogy fennkölt Atyából beszélgetőtársunkká, kortárs szerzővé váljék ismét.” (Margócsy 2017)

Az Őszikék ciklus sajátos helyzetben van az Arany-olvasás kettős (tudományos és iskolai) helyzetét illetően. A közelmúlt irodalomtudományos megközelítései szerint, ha magához a költőhöz nem is férközhetünk közelebb, de Arany újrateremti líráját az Őszikékkel, aminek hangsúlyos része a költői szerep újraértelmezése. Arany János-monográfiájának az Őszikéket tárgyaló fejezetében például Szilágyi Márton a ciklus poétikai újdonsága mellett érvel (bár a lírai pálya folytonosságát is érzékelteti). Az újítások között említi, hogy a versciklus mint „lírai napló szubjektivitása lesz az Őszikék ciklus vezérelve, s ennek rendelődik alá minden egyéb megoldás, például akár a műfaji vagy verstani rendezőelv lehetősége is... Ez olyan poétikai újítás, amelynek a korszak magyar lírájában nem találni párját.” (Szilágyi 2017: 271) Az egyes versek szintjén pedig úgy

látja, hogy a kései Arany lírájának egyik meghatározó eleme a nagy hagyományú toposzok oly módon történő felhasználása, amely korlátozza azok allegorikus jelentését, de nem szünteti meg felismerhetőségüket. Az allegorikusság korlátozását látja azokban a lírai ént megmutató „öntükröző szerepeket” játszó versekben, ahol a zárlat fontosságát, „a poentírozásnak az ötvenes években még követett formáját (...) egy másik, az egész verset átható és szervező szerkezet váltja fel” (Szilágyi 2017: 274). Ugyanakkor Szilágyi is megjegyzi, hogy a „végső számvetésnek” például az *Epilógus* képviselte formája már jelen volt az 1850-es évek lírájában is (*Visszatekintés*) (Szilágyi 2017: 272).

Az iskolai hagyományos életrajzi alapú narratíva szerint¹ Arany János költészete a ciklus verseivel újraéled, a „mandátumoktól” megszabadulva új módon szólal meg, s itt közelebbről látjuk az immár öregedő költőt. Arany János életművének értelmezései az elmúlt majdnem másfél évszázadban a közoktatás révén gyakorolták a legnagyobb hatást (a *Toldi* 1879, az első „kerettantern” megjelenése óta „kötelező olvasmány” a 12-14 éves korosztály számára). Ha az egyik 11. osztályosoknak szóló tankönyvet tekintjük (Mohácsy 2016), akkor annak értelmezései a következőkben foglalhatók össze: 1. Az *Őszikék* kéziratait nem egy publikálásra szánt kötetterv, hanem a Kapcsos könyv tartalmazza. 2. Ennek faksimile kiadásai (szinte) szó szerint megfoghatóvá teszi Arany János kései költészetét. 3. Az idős költő, bár folytatta a balladák írását (s a témák között megjelenik a nagyvárosi élet is: *Híd-avatás*), ugyanakkor lírai számvetéseket is tett, az *Epilógusban* és a *Mindvégigben*.

Az *Őszikék* értelmezésében így mintha nagyrészt egyetértene a kortársi tudományos kánon és az iskola képviselte legszélesebb körű nyílt kánon: a pálya végén Arany János lírikusi pályáján új korszak nyílt, s bár eltérő szempontból, de közel(ebb) kerülhettünk a költőhöz (vagy legalábbis Arany János önmagáról mint költőről alkotott képéhez). Arany ezekben a versekben látszólag kikerül a közléssel járó mandátumok köréből, végre azt írja, amit írni akart, beköszöntött a „független nyugalom” időszaka. Az *Őszikék* versei Péterfy Jenő szerint az „írói ambíció” helyett egyfajta „önkéntelen vágyból” születtek mint „megható igénytelenségű” költemények, amelyek „meglátszik, hogy nem is akart írni”, s bennük a költő helyett az „öregedő embert” láthatjuk. Ezért minden költeménynek megvan a „pszichológiai dátuma” (Péterfy 1901: 249, 252). Arany kései lírájának ezt az eljárását később Barta János „a költői igény leszállításának” és „önkicsinyítésnek” (Barta 2003: 364, 367) nevezi, S. Varga Pál a „pedestris múzsával” (S. Varga 2017: 32) való játéknak, Szilágyi Márton pedig a „lírai én lefokozásának erőteljes gesztusait” (Szilágyi 2017: 274) látja benne.

Ha ennek az elképzelésnek az eredetét vizsgáljuk, akkor abból a kultikus fogadtatásból kell kiindulnunk, amely az *Őszikék* közül elsőként *A tölgyek alatt* 1877 legvégén való megjelenését, majd pár nappal később *A lepkejét* követte. Több lap is átvette a két verset, így mire sor került a *Tetemre hívás* felolvasására a Kisfaludy Társaság 1878. február 10-i közgyűlésén, már megvoltak a feltételei az újra alkotó, nagy visszatérő Arany János-kép kialakításának.² A felolvasást követő ünneplés során, már Arany lakásán a köszöntők aztán meg is pillantják a kiadatlan versek kéziratköteget, „egy rejtett bánya kincseit”, s szembesülnek azzal, hogy Arany munkakedve töretlen (Szmeskó 2016).

Az *Őszikék* „piacra történő bevezetésének” dinamikáját vizsgálva azt látjuk, hogy a megszólalás ünneplésének a megelőző elhallgatás volt a feltétele. Az ünneplés eufóriáját a hivatalnok Arany János által az irodalmi pályán teremtette vákuum okozta. A Pestre költözést követően szerkesztőként és a Kisfaludy Társaság igazgatójaként egyre keve-

¹ A mai Arany-képet meghatározó befogadási fázisokról lásd: Milbacher: i. m. 17–38.

² Ezt a folyamatot részletesen bemutatja Szmeskó Gábor (2016).

sebb verset írt, majd akadémiai titkárságával (1865 januártól) és lánya halálával az *Őszikék*ig szinte megszakad a költemények sora. A verseket régóta nem publikáló Arany költőként való feltámadása magával hozza a megújulás feltételezését, amit csak fokozhat a további darabok visszatartása. Mennyi a szerep és az őszinteség az *Őszikék* ciklust alkotó versek publikálásában és nem publikálásában? Miként magyarázható a magánérdekűség és a publikálás (és ennek nyomán az ünneplés) kettőssége?

Az egyik magyarázat minden bizonnyal az, hogy az *Őszikék* egyes darabjainak közzététele személyes indítékokkal is rendelkezik. Amikor a Kapcsos könyvet Arany ajándékozó Gyulai Pál megtudja, hogy a költő újra alkot, többször is kér kéziratot a Budapesti Szemle számára. Végül már levélben is győzködi Aranyt, ahol részben személyes érveket hoz fel („Ha kiadásuk magadnak nem okoz örömet, nincs-e elég tisztelőd, barátod, a kiknek örömet okoznál”; „ha másért nem, értem tennéd meg azt, a mitől annyira tartozkodom”), részben pedig arra hivatkozik, „hogy az egész nemzet örvendene, a mely tőled már nem remélt újabb költeményt olvashatni” – AJÖM XIX. 2015: 380). Gyulai megkapó őszinteségű levelére (írói pályádat már lezártnak tartotta a közönség) Arany válaszlevelében hasonló nyíltsággal ad magyarázatot a lírai dömpingre: a „régibb töredékek” befejezése vagy az Arisztophanész-fordítás gondozása rossz szeme miatt lehetlenné vált, így maradt a „versfaragás”. („Ehhez nem kellett sok nézés; kezemben írón és papír, s olykor egy-két sornak papirra tétele, a mint a gondolat a formába ömlik.”) (AJÖM XIX. 382) Majd annak hosszas taglalását követően, hogy a „teljes nyilvánosság” miként öli meg benne az alkotási kedvet, egyetlen mondatban igent mond. („Mindazonáltal, mert baráti érzelmeimre hivatkozol, hát legyen meg...” – AJÖM XIX. 2015: 382)

Magyarázat lehet Arany látszólagos következetlenségére a publikálás és a magánérdekű irodalom kettőssége tekintetében a közönség nélküli alkotás különböző kontextusokban felmerülő lehetőségével való számvetés. Visszautalva az előbb idézett levélváltásra, Gyulai Pál már akkor is régi barátja és a Budapesti Szemle főszerkesztője volt, amikor Arany János elkezdte írni az *Őszikék* darabjait. Gyulai levele 1877. október 20-i, Arany válaszlevele 22-i; az újra író Arany és annak művei körüli ünneplést közvetlenül megindító *Tetemre hívás* pedig, legalábbis a Kapcsos könyvbe írt változat dátumozása szerint október 27-i. Sőt, az 1877. december 1-i, *Hagyaték* című vers első négy, idézőjelbe tett sora versben utal Gyulai levélbeli kérésére (AJÖK I. 2006: 1136). Az ünneplést kiváltó ballada a 38. számot viseli, a legutolsó számmal ellátott „őszike” pedig, *A jószágos özvegynek* című, az 53-ast, 1880. január 27-i keltezéssel (mely vers szintén csillaggal jelölt, megjelent még az író életében, a Budapesti Szemlében). Így az elnémító „teljes nyilvánosság” időszakában is kerültek művek az *Őszikék* közé (15 darab) 1880 elejéig, illetve a Kapcsos könyv utolsó négy, számozatlan versével együtt 19 szöveg, 1880 végéig.

A kéziratot versgyűjtemény azt az illúziót keltheti, hogy itt magával a szerző eredeti elgondolásaival, ennek révén magával a szerzővel találkozunk. Főként akkor, ha ez az elképzelés kiegészül annak a kinyilatkoztatott szerzői szándéknak a figyelembe vételével, hogy Arany a teljes ciklust legfeljebb csak halála után szánta publikálásra. Ez a szándék meghatározó szerepű a kézirat-faksimile kiadás keltette olvasói illúziók szempontjából.³ A Kapcsos könyvben kézirat formában olvasható letisztázott és megszámozott versek óhatatlanul létrehozzák az egységes ciklus képét, amit erősít a gondos dátumozás révén előálló „lírai napló” jelleg (Szilágyi 2017: 271). Hiába rendelkezünk ugyanakkor a kézirat tisztázatokkal, ha ennek alapján is kérdéses, hogy mekkora, hány versből áll az *Őszikék*. A „kézzelfoghatónak” tartott, a „Kapcsos könyvben” szereplő ver-

³ Eisemann György (2010) részletesen foglalkozik a „kézirat – Kapcsos könyv – faksimile – nyomtatásban sokszorosított szöveg” kapcsolatával. Vö. Kucserka (2018).

sek közül ugyanis korántsem egyértelmű, hogy melyeket soroljuk ide. Maga Arany János az „Új folyam” címmel megnyitott fejezetben 53 verset sorszámozott, ezt követi még négy vers az *En philosophe* által zárva a ciklust. Ugyanakkor hiányzik a 31. számú szöveg, az 51. (*A magyar nyelv*) pedig többször áthúzásra került, és Arany az „Inediták közé való” megjegyzéssel látta el, míg a 44. és 45. darabok közé számozás nélkül került bejegyzésre a *Formai nyűg*. Így a ciklus követheti Arany eredeti számozását (53 vers), de kiegészítve a szám nélküli darabokkal, állhat akár 58 szövegből is (Szmeskó 2016: 568–569).

A nehézséget éppen az a látszólagos előny jelenti, hogy rendelkezünk a kéziratos ciklussal: ilyen koncepciójú kortársi kiadás híján nem tudjuk meghosszabbítani a Kapcsos könyvben olvasható elképzelést a szerzői szándékot megvalósító (véglegesítő) publikáció irányában. Az eredeti szándék szerint az *Őszikék*nek még egyes darabjait sem kívánta írójuk életében kiadni, legalábbis erről ír Arany János a már idézett levelében Gyulainak: „könnyen és szabadon dolgoztam, mert közönségre való tekintet nélkül felvettem, sorra megénekeltem beteges élményeimet, panaszaimat, öreg korom apró emlékezeit, stb., melyek nem bánom, ha holtom után nyilvánosságra jutnak, de most azokkal föllépni eszem ágában sem volt.” (AJÖM XIX. 2015: 382) Persze közönsége már Gyulai megkere-
sése előtt is volt az *Őszikék*nek: az a „szűkkörű nyilvánosság”, amit Gyulai és Arany László alkottak. Sőt, egy tágabb, de korlátozott közönség gondolatával is eljátszott Arany, amikor azt tervezte, hogy száz példányban kiadja barátainak e kései verseket.⁴

A költői elidegenedés az arisztokratikus korlátozáson túl a közönség hiányáig terjedhet: az *Őszikék* darabjaiban többször is feltűnik az olvasó nélküli irodalom lehetősége. A *Naturam furca expellas...* a gyermekkori tökharangot állítja párhuzamba az *Őszikék* darabjaival, mindkettőt hangtalanak tartva. Ami azonban egy tökharang esetében meglehetősen „természetes”, az egy vers kapcsán csak az olvasók nélkül elképzelhető. Persze kérdés, hogy a versek néma „kongatása” azok megírására vagy olvasására vonatkozik, hiszen az utóbbin akkor a beszélő önmagával folytatott párbeszédét kell érteni. Hasonlóképpen egy olvasóközönség nélküli irodalom lehetőségére utal *A tamburás öreg úr*, ahol ugyan a tambura hangja felszámolhatná a némaságot, ám zenéje csak a „négy fal között” szól, a zenész-költő „Maga számára és lopva zenél csak”. Ráadásul az „öreg úr” által játszott dalok pusztán a képzeletében hangzanak el, csak ő hallja őket („Mindezt öregúr, nem mintha kihozná / Kopogójából – csak képzelet hozzá?”). Ha ebben az esetben nem is néma a költészet, de külső megjelenése (ha lenne egyáltalán „deli hallgatósága”) nem adná vissza azt, amit előadója hall. A hangtalan kongatás (amely képes imitálni a költészetet: a hangot leszámítva „máskép vígan működék”) és a csak a zenész által hallott dallam (amit hangszeréből csak ő hall ki: „S ha nem sikerül kivitelben a dal: / A két öreg szerszám egymásra utal.”) egyaránt az önérdekű, önmagának szóló irodalom felfogását képviseli, amelynek az olvashatóság kérdése jelenti az ironikus pontját: a gondosan letisztázott kéziratok alkotta ciklus feltételezése nem lehet meg a versek olvasásmódját befolyásoló szerzői szándék, vagyis a versek olvashatóságának feltételezése nélkül. Az önmegszólító vers retorikájának megfelelően a *Mindvégig* az előző két szövegnél kevésbé allegorikus módon értelmezi a költői magány, némaság kérdését. A lant pengetése itt is személyes célokat szolgál („Ujjod valamig azt / Pengetheti: vigaszt / Bús elme talál.”), s bár a külvilág nem hagyható ki a lírai megjelenítésből, a tárgy csak eszköz a „temagad” megjelenítésére. Az olvasó nélküli irodalom a *Mindvégig* zárlatában arra is képes, hogy ars poeticát teremtő legyen: „Van hallgatód? nincsen? / Te mondd, ahogy isten / adta mondanod, / Bár pusztá kopáron / – Mint tücsöké a nyáron – / Vész is ki

⁴ A 19. század utolsó negyedében meglehetősen különösnek tűntek a „szűkkörű nyilvánosságban” vagy az ex-kluzív kiadásokban gondolkozó szerző elképzelései, ahogy azt Gyulai Pál is megjegyezte a költőnek, Arany László visszaemlékezései szerint. Lásd Arany László (1888).

dalod.” Paradox módon erről az identitáslehetőségről szintén csak a vers olvasása révén értesülhet bárki, még az (ön)megszólítás „tárgya” is.

A *Hagyaték* című versben a költeményeknek a közönségtől való elzárása utáni vágy („Nem akarok több izgalmat: / Mert – betegnek – izgalom, / Ha olvassák itt is, ott is, / S bírálgatják új dalom.”), a káros közlés gondolata kiegészül a hagyaték kettős értelmének ironikus egybejátszatásával. A nem publikált versek képezhetnék azt a „hagyatékot”, amely bizonyítja, hogy szerzőjük nem mint koldus halt meg (a koldusság értelmezési tartománya már ebben az esetben is meglehetősen tág, hiszen a fogalom vonatkozhat a költőre éppúgy, mint a magánemberre, utóbbi esetben a metaforikus jelentés szűkül az anyagi értelmű szegénységre). A „hagyaték” tágabb értelemben azonban nem csupán a nem publikált verseket jelenti, hanem az egész életművet.⁵ Az *Őszikék*ben a magánérdekű irodalommal űzött játék hangsúlyos darabja a *Dal fogytán*. A szögre akasztott hárfa képe kiegészül a lezárt koporsóéval („Függ már szögén a hárfa; – / Kapcsos könyvem bezárva / Mint egy koporsó”). A számozott versek sora azonban folytatódott; ráadásul magában a versben is felfüggesztődik a koporsószerű lezárás, helyet adva a korábbról ismert kifáradás, meddőség gondolatának („Ujjam nehéz a húron, / A verset únva írom: / Ez tán utolsó.”), amely nyitva hagyja a folytatás lehetőségét a költői elhallgatás és a halál előterében.

A magánérdekű irodalom kérdésének megjelenése az *Őszikék* értelmezései szerint összefüggésben állhat olyan életrajzi és lélektani szempontú változással is, mint amit Budapest létrejötte és nagyvárosiasodása, ezzel párhuzamosan pedig Arany izoláltsága és elvagyódásának fokozódása jelentett. Az irodalomtörténeti hagyomány szerint a nagyváros tárgyainak megjelenése az *Őszikék*ben a kései Arany-líra tematikai újdonsága. A ki egyezéssel és az egyesüléssel fejlődésnek induló nagyváros olyan teremtett környezetet hozott létre (s ilyen volt már az Akadémia mint munkahely, majd lakóhely is), amely a korábbi romantikus nemzedék számára még nem jelenthetett „ihlető forrást”: Keresztury Dezső szerint Arany annak a nemzedéknek a tagja, akik Pestre kerülve és megélve Budapest nagyvárossá válását nem voltak képesek otthonuknak tekinteni azt, egyfajta „félíg-meddig” helyzetbe kerültek. („Nem az elidegenedett nagyvárosi ember magánya az övé, hanem a gyökereitől, emlékeitől és vágyaitól elszakadni nem képes, életét egyre sűrűbb függönyökkel elleplező költő egyedülvalósága.” – Keresztury 1990: 499). Az első publikált „őszike”, *A tölgyek alatt* emlékezője azért érzi „otthonosnak” a Margitszigetet, mert megidézi a gyermekkort mint a térben és időben egyaránt távoli boldogságot. A tölgy metaforája köti össze a múltat, a jelent és a jövőt. Ugyanakkor a tölgyek alatt töltött jelenbéli idő már nem egyenrangú a múlttal („A tölgyek alatt / Im, meglep az alkony, / Hűsebb fuvallat / Zörög át a parkon; / Felhők szeme rebben: / Haza sietek, / Jobb ott, melegebben, / Ki vén, ki beteg...”), míg a tölgyből készült fejfa záró képe véglegesen kijelöli az otthonosság megélésének határait („De akárhol vár / A pihenő hely rám: / Egyszerűen, bár / Tölgy lenne a fejfám!”). Ha az otthonosság szempontjából vetjük össze a verset az 1850-es évekbeli *Kertbennel*, akkor azt látjuk, hogy a beszélő a korábbi műben éppúgy csak látszólag védett saját, otthonosnak tartott kertjében („Félém a kert gyepűin által / Egy gerlice bűgása hat: / Magános gerle a szomszédban – / S ifjú nő, szemfedél alatt.”). A „Kertészkedem mélán, nyugodtan” formula otthonosságérzését felszámolja és ironikussá teszi a hernyó és az ember azonosítása (az ember / Önző, falékony húsdarab, / Miképp a hernyó, telhetetlen, / Mindég előre mász s – harap.”). A fa itt is az életet végigkísérő anyagként jelenik meg, mint a bölcső, a menyegzői ág és a

⁵ Vö. Hász-Fehér Katalin értelmezésével az Arany-versek metonimikus építkezéséről – Hász-Fehér (2017).

koporsó deszkái, s bár a halál látszólag más gondja („Halotti ének csap fülembe... / Eh, nékem ahhoz mi közöm!”), a vers beszélője maga is fákat gondoz, amelyek akár az emberi életet végigkísérő tárgyak alapanyagául is szolgálhatnak. A zárlat látszólagos szentenciózusságát éppen a két kertész, a lírai alany és „Ama vén kertész, a halál” párhuzama ássa alá, ironikussá téve a kertészkedés allegorikus értelmét.⁶

A kertész alakja meglehetősen más pozíciót foglal el a költői szerepértelmezés szempontjából a *Semmi természet!* című „őszikében”, ahol egy ars poetica-szerű versben a beszélő a természet hatalmának pozitív hatását állítja a vers egyszerre ironikus és szentenciózus zárlatában („Lám hova juta a művészet / Csak egy pár századig: / De közbe ront a vad természet / S belé kontárkodik.”). Hasonló, a kérdést immár a költészetre és a nyelvre vonatkozóan megfogalmazó vers az *Aesthesis* (Megérzés), ahol a tudomány és a megérzés kerül szembeállításra a bor meghatározásának példáján. Ennek a mesterséges természetnek nagyvárosi formája a park, a Városliget: az *Ének a pesti ligetről a Tölgyek alatt*hoz hasonlóan kitágítja a *Kertben* allegorikus terét. A lírai alany oda- és visszaút keretében járja be a „ligetet”, amely az utazáshoz hasonlóan egyszerre konkrét és példázatos helyszín. A vers bizonyos tárgybeli utalásai biztonsággal beazonosíthatók, ugyanakkor a városias, majd az ironikusan „vadonnak” nevezett környezetben leírt séta nyíltan allegorikus: a liget először a múlt, majd a természetesség allegóriája, minden hibájával, alacsonyságával együtt. Az utazás mint keret toposza akkor nyílik ki a szövegben, amikor a természet kiegészül a magányosságnak mint a halál előszobájának gondolatával. A visszaút „elmegyek” szava kettős, ironikus értelmet nyer az utolsó két szakaszban, ahol az „elmenni csöndesen – haza” mellett az életből való távozást is magába foglalja, amely a Honnan s hová? mintájára a gyors elfeledettség gondolatával egészül ki. A ligetben látható sírkő felirata előírja olvasójának sorsát, megelőlegezve a költői (hír)név „néma jellé” válását („Nyerd bár világi életedben / Ég s föld minden koszoruit: / Neved csak az, mit e ligetben / Egy sírkő rád olvas: Fuit.”).

Ennek az átértelmezett romantikus felfogásnak meglehetősen allegorikus típusa a *Vásárban*, ahol az „alföldi szekér” képe hívja elő az „anyatermészet” utáni vágyakozást. A vers a szekér képét a városon kívüli „odakünnel” párosítja, amely a harmadik szakaszban a „szép Magyarországgá” tágul, mely aztán mint „Isten maga telke” jelenik meg. Ez a mezei „odakünn” kiegészül a haza és a beszélő múltjának példájával („Legyen is, legyen is megáldva e föld / – Isten maga telke – mint rég ezelőtt, / Mikor én is 'markot hajtani' kezdtem”). A *Vásárban* folytatja a példázatos jelentések többszörössé alakításának humoros-ironikus gyakorlatát. Itt a „szántás” jelentésének két értelme kerül egymás mellé: a szó egyszerre jelenik meg literális és metaforikus jelentésben („Barázda helyébe szántván sorokat”). Ugyanakkor az „anyatermészet” mint mező is már átalakított természet, felszántva, bevetve és learatva. Ezért zárul az irodalmi tevékenység által hagyott hiányérzettel a vers („De, hogy a mezőt, az anyatermészet / Kebelét elhagytam, sajog egy

⁶ A sziget-lét romantikus mítosza Arany költészetében már szinte a kezdetektől hiteltelennek tűnt: a *Toldiban* a címszereplő kitörni igyekszik a vidéki idillből, a *Toldi estéjében* pedig a romantikus elzárkózás képviselete helyett saját sírját ássa vidéki birtokán. A Pestre költözést megelőzően több vers témáját is képezi az otthon biztonságának törékenysége. A *Kertben* mellett elég csak a *Vágy Szalonta* utáni sóvárgására („Nem itt, nem itt van az én világom! / Más vidék az, ahova én vágyom! / Illatosabb, napfényesebb róna, / Mintha nem is az a napja volna (...) Ott van az én egyszerű tanyácskám, / Mintha most is szemem előtt látnám; / Kertem is van: talpalatnyi birtok... / Most is abban ültetek és irtok.”) vagy a *Családi kör* látszólagos idilljére gondolni (Milbacher 2009; Z. Kovács 2013). A sziget romantikus allegóriája persze nemcsak Aranytól értelmesebbé vált, s nemcsak az *Arany ember* utópiájában, hanem például egy másik Jókai-szöveg, az *Öreg ember nem vén ember* című regény harmadik részében, amely átírja a *Hídavatás* haláltáncát (a Dunából élve kihalászott nők egy mesterséges szigeten élhetnek tovább, amely egyszerre jelent poklot és mennyországot).

érzet, / Holtig sajog itt benn, – s tüzetesebben vér / Láttodra, te alföldi szekér.”), ellentmondva a költészet vigasztaló szerepét hangsúlyozó „őszikéknek”, egyúttal visszautalva az 1850-es évek „lírai számvetéseire” és megelőlegezve az *En philosophe* humoros reflexióját vagy a *Sejtelem* isteni világrendet elfogadó önfeladását. Ráadásul akad egy vers az 1850-es évekből (*A világ*), amelynek analógiája ironikus keretbe helyezi a *Vásárban* szerkerét, immár a világ tökéletlenségét állítva párhuzamba a kopott szekér képével: „A világ egy kopott szekér, / Haladna, de nem messze ér; / Itt is török, ott is szakad: / Sose féljünk, hogy elragad.”

Az *Őszikék* egyik újdonságát képezik az újabb létösszegző versek. Szilágyi Márton az *Epilógus* kapcsán így fogalmaz: „Arany felújítja a végső számvetésnek azt a lírai formáját, amelyet az 1850-es években a *Visszatekintés* képviselt az életműben.” (Szilágyi 2017: 272) Keresztury Dezső szerint a ciklus egységét egyenesen az adja, hogy (a balladák s néhány „dalocska” kivételével) a versek „vázlatos vagy remekművű kidolgozásai egy ön-arcképsorozatnak” (Keresztury 1990: 495). Az életrajz felől megközelítve ugyan tarthatjuk „hitelesebbnek” a pálya végén keletkezett verset, de mindez nem változtat azon, amit Barta János, majd S. Varga Pál mint trivialitást hangoztat: a versbeszélő az önmegszólító versben sem azonos a szerzővel (Barta 2003: 366; S. Varga 2017: 35). S mindketten hangsúlyozzák, egyaránt Borbély Szilárd Vanitatum vanitas-értelmezésére hivatkozva, hogy milyen fontos eleme az *Őszikék* értelmezésének a Kölcsey-féle humorfogalom. Márpedig mind az ötvenes évek lírai darabjait értelmező *El nem ért bizonyosság* kötet értelmezései, mind a korszak epikus darabjai (*Bolond Istók, A nagyidai cigányok*, s ha ide számítjuk a befejezés dátuma okán, akkor a *Toldi estéje*) egyaránt bizonyítják, hogy Kölcsey humorfogalma már ekkor meghatározta az Arany-életmű jelentős darabjait.

Toldy Ferencnek írt 1857-es levelében így fogalmaz: „Az is lehet, hogy van, úgy élet-, mint irodalmi pályámban valami humoros. Töredék ez is, az is...” (AJÖM XVII. 2004: 95)⁷ A humor Arany költészete számára (a *Széptani jegyzetek* vagy a *Bolond Istók* II. éneke alapján) olyan kibékítő elemként kínálkozott, amelynek révén az irónia, szarkazmus, gúny komikumát kiegészítve nem engedi meg az olvasó (ideértve az önmagát olvasó lírai én) számára a kívülállás biztonságát.⁸ Az iróniával ellentétben a humoros versekben az etikai meghatározottság okán a világ kisszerúsége, nyomorúsága nemcsak visszatükröződik a beszélőben, de a komikusként való bemutatása (sokszor éppen a lefokozás által) egyúttal a korlátozott valóságon túlmutató jelentőséget nyer. A korábban említett versek közül gondoljunk olyan szövegekre, mint az *Epilógus, A tölgyek alatt, Ének a pesti ligetről*, ahol a jelen közönségessége vagy éppen a múlt örömei értékelődnek át a halál gondolatának előterében; mint a *Naturam furca expellas, A tamburás öreg úr, a Mindvégig, a Dal fogytán, a Hagyaték*, ahol a költészet nem véd meg az emberi létezés kisszerúségétől, de lírai reflexiók révén megmutatva annak nevetséges voltát, utal egy – ugyan hiányként, vágyként, mint „fordított fenséges” jelen lévő, de mégis – teljesebb létezés lehetőségére.

Nem véletlen, hogy az *Őszikék* darabjaiban is folyton visszatérnek az elkésettség, töredékesség, írói meddőség reflexív szólamai, sokszor a lírai én által vállalt szerep lefokozásával. A töredékesség Arany János költői önképének meghatározó fogalma, amely az 1850-es évektől kísérti (némileg érvénytelenítve a „kései líra” életrajzi indíttatású in-

⁷ 1877 elején pedig ezt írja a Hunyadi-album szerkesztőinek, utalva lányá halálára: „Az én írói pályám, évekkal ezelőtt; nem bevégeződött, – mert hisz töredék – hanem fatalis módon félbeszakadt...”. Arany János – a Hunyadi-album szerkesztőihez [Budapest, 1877. február 1.] (AJÖM XIX. 2015: 381)

⁸ Arany sokszor idézett meghatározása szerint a humor „[a]lapjában véve főséges. Nevetséges álarcában rejtett sírás. (...) A humoros író mély fájdalmat érez a világ romlásán, de nem lévén reménye javítani, kétségbeesetten kacag önmaga és a világ felett.” (AJÖM 1962 X.: 543)

terpretációit). Ha a „végső számvetést végző verseknek” a *Visszatekintés* és *A lejtőn* típusú művei mellett az 1850-es évek költői elhallgatást és a töredékességet tematizáló humoros Arany-verseit tekintjük, akkor a *Letésem a lantot* után *A dalnok búja* (1851) a legjelentősebb „lemondó” vers a költészetéről. (Bár *A költő hazája* is iderendelhető, hiszen zárlatában a nemzethalált is megéneklő „alélt hattyúként” mutatja be a költőt: „Ő nemzetének hattyúéneke, / Ő, a lant bánatos, haldokló gyermeke.”) A lant némasága olyan állapotból fakad, amelyet az *Előszó* harmadik része „a hajfodrász tavasszal” azonosít: „Jó a tavasz... virágot ápol, / Mind ez, mit a hósek porából / Fel bír éleszteni!” Erre az állapotra felel a vers utolsó szakasza, amely a teremtés képessége helyett a hiábavalóságot írja le („Késő, habár láttam virágát, / Biztatnom a kidőlt fa ágát: Virágozzék megint.”). De ilyen a korábbi Eh!... („Egyenesen dobni tűzre, Mihelyst megvevém papírom...? / Vagy akkor tüzelni fel, ha / Költeménnyel teleírom...?”) vagy a *Hajnali kürt*. A *Mint egy alélt vándor* átmenetet képez az elmúlás és elhallgatás meghatározó témái között: bár alapvetően a jövőnek felélt jelenről szól („Így a holnap mindig elrabolta a mát”), a vers zárlatában az írói pálya töredékessége kerül szóba. A *Hiú sóvárgás* és az *Egy kis hypochondria* szintén hetvenes évek végi témák megelőlegezői, hasonlóképpen humorosan mutatva be a patetikus témát.

A humoros poétika körébe tartoznak azok a szerepversek is, amelyeknél (*A tamburás öreg úr* kivételével) még a költői szerep sem azonosítható. Az *Öreg pincér* és a *Hírlapáruló* esetében „még az ábrázolt személy foglalkozásának (pincér, hírlapáruló) a költészettel való azonosíthatóságát vagy párhuzamát sem erősítik tematikus tradíciók.” (Szilágyi 2017: 274) A mesterségüket idős korukban is gyakorló, a külvilág számára nevetéssé váló alakok az idős Toldihoz hasonlóan „kikoptak az időből” (Arany már a *Toldi estéjének* 1854-es kiadásához írt utószavában azt írta, hogy „a hanyatlás, a pusztulás már magában humoros jellemű.” – AJÖM II. 1951: 216). Itt is található párhuzamos lírai darab az 1850-es évekből, mégpedig *A vén gulyás* („Marci bátya” bár hallgatóság előtt, de ugyanazt a dalt „danolja”).

Az újítás és a folytonosság kettősségét érvényesítő értelmezéseknek több összetevője van, de az egyik legfontosabb, a ciklus újító voltát meghatározó elem az Arany-féle humor és a romantika különválasztása. A közelmúltbéli recepcióját meghatározó értelmezések egy része a ciklus darabjaiban a romantikától (és részben saját 1850-es évekbeli költészetétől) való eltávolodás dokumentumát látja. „A romantikus képzelőerő szintén saját anyagi feltételezettsége szerint deriválódik a ciklusban. Vagyis a tropológia mozgása nem a fantáziára, hanem a konkrét-immanens közegek érzékelésre szorítkozik...” (Eisemann 2010: 289) „Nem lehet az, hogy lírai »személytelenségének« ismét poétikai okai lehettek? Hogy a gátlástalan romantikus »önkifejezés« és »önreprezentáció« ideológiája és poétikája tűnt már számára hiteltelennek.” (Margócsy 2017: 47) A romantikus humorhoz és iróniához fűződő kapcsolat valószínűleg bonyolultabb annál, hogy az *Őszi-kétkben* a romantikával és az ötvenes évekbeli költészetfelfogással való szakítás dokumentumát lássuk. Hiszen a humor és az irónia (és egyáltalán: a hagyományos komikum romantikus többjelentésű volta) magát a romantikát sem engedi meg egyneműként kezelni és azonosítani például az én felmagasztalásával. (Erre a legjobb példák Arany János és Arany László verses regényei.) Ráadásul Arany már az ötvenes években szakított a romantika szubjektumot felmagasztaló irányzatával, ebben nem különbözik egymástól a két érintett korszak. Nem csak a *Bolond Istók* első énekének „humorosságára” (a verses regények humora sajátos pályát jár be mind Arany János, mind Arany László tekintetében) vagy *A nagyidai cigányok* „póriasságára” kell gondolni, hanem olyan alkalminak tűnő lírai darabokra is, mint például az 1851-es *Az év kezdetén*, amelyben szatirikus keretbe helyezve ígéri a lapot kérő, hogy „De fölcsapok költőnek és / Teremtek majd, a

semiből. Hátha kisül még, hogy zseni / Az ész, mely bennem hallgatott!”. Azt már az *El nem ért bizonyosság* kötet szerzői rögzítették, hogy az 1850-es évek Arany-lírájának meghatározó kontextusa a (kora) romantikus ironia és humor (Németh G. 1972). A humor olyan, a magyar irodalom „fejlődéstörténetét” és értelmezéstörténetét meghatározó fogalom, amely éppen Arany János művei és azok hatása folytán válhatott a „klasszikus magyar irodalom” jelentésének egyik meghatározó elemévé.

Ha az *Őszikék* alkotta Arany János-képhez térünk vissza, akkor azt látjuk, hogy az humoros szerepek sorozatán keresztül alakul ki. „Arany önarcképeit többnyire a humor színezi, nagyobb arányban, mint a *Bolond Istók* második énekében; miniatűr formában pedig az *Őszikék* említett darabjaiban [Epilógus, A tölgyek alatt].” (Barta 2003: 376) Az *En philosophe* ebből a szempontból is kitüntetett fontosságú költemény mind a Kapcsos könyv, mind pedig a lírai életmű értelmezése szempontjából. Többszörösen zavarba ejtő szöveg. Bár nem tartozik az *Őszikék* számozott verseihez, pusztán mint a könyv utolsó verse is jelentőséggel bírhatna. Ám Aranynak ez a szövege több szálon is kapcsolódik az *Őszikék*hez, illetve az életmű korábbi darabjaira, műfajaira, irodalomfelfogására vonatkozó kérdésekhez. A töredékesség témája szempontjából kiemelendő, hogy egyrészt itt a „tört dal” nem negatív jelentésben szerepel, hanem éppen ellenkezőleg, a pusztasággal szemben a „filozóf módjára, csöndes daccal” befejezett élet következménye. A másik fontos jellemzője ennek a pozitív értelmű töredékességnek, töredékes élet(mű)-nek, hogy háttere a humor lehetett volna, amely azonban nem képes betölteni ezt a szerepet. A korábbi verseiben a költészetet éppen a humor révén sokszor vigaszként beállító Aranynak ez a verse az irodalom vigasztalanságát állítja, a „humor-nélküli / Pusztasággal szemben” állapota egyúttal „szende múzsák” nélküli is. A humort, amely meghatározó szerepet játszik mint egyfajta kibékítő lemondás akár az *Őszikék* ciklusban, akár az 1850-es évek darabjaiban, itt mégis képes felülírni a testi nyomorúság (a csábító párhuzamra utalva, hasonlóképpen a *Szörnyű idő* által a pálya végén elvégzett váltáshoz – Szörényi, 1989). Így az *En philosophe* visszamenőleg érvényteleníti azokat a verseket, amelyek a költészetben és a humorban jelölték meg a saját és a világ bajain való felülemelkedés lehetőségét, az irodalomból „kifelé”, a többé már a költészetrel, humorral nem tárgyalható testi „nyomorúságra” és a költészettről való lemondásra utalva. Így még azon a belátáson is túlmegy, amit Dávidházi Péter fogalmazott meg Arany kritikai normáit vizsgálva: „Arany a humoros műfajok dimenziójában jutott legközelebb ahhoz, alkotóként és kritikusként egyaránt, hogy a feloldatlan kétségbeesést beiktassa a művészi világképek jogosnak elismert változatai közé.” (Dávidházi 1992: 250)

Az utolsó (?) „őszi” (?) szakít a költészetnek és a humoros reflexiónak addig kétségbe nem vont vigasztaló hatásának elképzelésével. Az *En philosophe* tagadása felől olvasva az *Őszikék* és az 1850-es évek verseit sokkal inkább a hasonlóságok, mintsem a különbségek látszanak. Így bár csábító az idős Arany János képe, aki kiszabadulva a több évtizede hurcolt, a versíráson kívüli kötelezettségek szorításából, a halál közelségében újszerű lírát hoz létre; s bár a költői szerepekre különböző módon reflektáló versek erősítik azt az illúziót, hogy a versek beszélője mintegy „kireflektálja” magát a hagyományos (romantikus?) költészetből, valójában olyan költői szerepek és kérdések artikulálódnak az *Őszikék*ben, amelyek változatai már az 1850-es évek líráját is meghatározták⁹, hason-

⁹ Barta János megfogalmazásában: „Bach-korszakbeli líráját a barátok zordnak minősítették, olyannak, amely inkább a férfikor számára való. Évtizedeknek kellett bekövetkezni, hogy megérlelődjön ennek a lírának egy rejtettebb összetevője is: talán az öregkorból fakadó melegség, kedély, még a halál küszöbén is az igenlés az élet javaival szemben.” (Barta 2003: 378)

lóképpen a romantikához való humoros viszonyhoz.¹⁰ Az Arany-irodalomból többen felhívták a figyelmet a Kapcsos könyv lapkivágásaira (Kucserka 2018), amelyeket a fak-szimile kiadások kevésbé tudnak megjeleníteni. Az *Őszikék* újdonságához egyfajta fejlődéstörténeti szempontból ragaszkodva, abban mindenáron új Arany János-i lírát látva, mintha ezeket a kivágott lapokat olvasnánk bele a fennmaradt oldalak közé; úgy olvasva a verseket, mint a *Tamburás öreg úr* megszólítottja: „nem mintha kihozná / Kopogójából – csak képzeli hozzá; / S ha nem sikerük kivitelben a dal: / A két öreg szerszám egymásra utal.”

Irodalom

- AJÖK (2006): *Arany János Összes Költeményei. I. Versek, versfordítások és elbeszélő költemények*. S. a. rend., jegyzetek: Szilágyi Márton. Budapest: Osiris.
- AJÖM (1951): Voinovich Géza (s. a. r.): *Arany János Összes Művei*. II. Budapest: Akadémiai.
- AJÖM (1962): Kersztury Mária (s. a. r.): *Arany János Összes Művei*. X. Budapest: Akadémiai.
- AJÖM (2004): Korompay H. János (szerk.): *Arany János Összes Művei*. XVII. Budapest: Universitas.
- AJÖM (2015): Korompay H. János (szerk.): *Arany János Összes Művei*. XIX. Budapest: Universitas.
- Arany László (1888): *Bevezetés. Arany János hátrahagyott iratai és levelezése. I. Versek*. Budapest: Ráth Mór XXI.
- Barta János (2003): Az *Őszikék* titka. In: Uó: *Arany János és kortársai*. Vál., s. a. r. Imre László. Debrecen: Kossuth Egyetemi, I. k. pp. 360–380.
- Dávidházi Péter (1992): *Hunyt mesterünk. Arany János kritikus öröksége*. Budapest: Argumentum.
- Dávidházi Péter (1992): Imre László: A magyar verses regény. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 96(1), 112–118.
- Eisemann György (2010): Egy kézirat konvertivitása. In: Uó: *A későromantikus magyar líra*. Budapest: Ráció, pp. 282–305.
- Hász-Fehér Katalin (2017): „Ucalegon Ardet”. Az integratív szóképek és a metonímia elsődlegessége Arany költészetében. In: Gábori Kovács József – Major Ágnes (szerk.): „... és palota épül a pusztá beszédből”. *Akadémiai tudományos ülésszakok a 200 éves Arany Jánosról*. Budapest: Reciti, pp. 69–92. URL: <http://reciti.hu/2018/4535>
- Kersztury Dezső (1990): *Mindvégig. Arany János (1817–1882)*. Budapest: Szépirodalmi.
- Kovács Zoltán, Z. (2013): Családi körben olvasni Arany. In: Milián Orsolya – Odorics Ferenc (szerk.): *Retro*. Budapest–Szeged: Gondolat–Pompeji. pp. 204–210.
- Kucserka Zsófia (2018): *Tamburás öreg úr*. In: Vadera Gábor (szerk.): „Egyszóval... a költészet.” *Arany-verselemzések*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, pp. 81–88.
- Margócsy István (2017): Arany János irodalmi képe. *Alföld*, 68(6), 43–47.
- Milbacher Róbert (2009): *Arany János és az emlékezet balzsama. Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*. Budapest: Ráció.
- Mohácsy Károly (2016): *Színes irodalom 11*. Budapest: Krónika Nova.

¹⁰ Itt is megfigyelhető az irodalmi hagyományhoz való viszonyulásnak az a kettőssége, ami a *Bolond Istók* és általában a verses regények esetében: a tradíció humoros újraírása, legyen szó akár a saját életmű korábbi korszakairól vagy műveiről, egyúttal annak fenntartása is. Lásd: (Dávidházi 1992).

- Németh G. Béla (szerk. 1972): *Az el nem ért bizonyosság : Elemzések Arany lírájának első szakaszából*. Budapest: Akadémiai.
- Péterfy Jenő (1901): Arany János Őszikéi. In: Uő: *Összegyűjtött munkái*. Budapest: Franklin, I. k. pp. 248–258.
- Szilágyi Márton (2017): „*Mi vagyok én?*” Arany János költészete. Budapest: Kalligram.
- Szmeskó Gábor (2016): Az Őszikék megjelenése és korai recepciója. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 120(5), 567–588.
- Szörényi László (1989): Apokalipszis helyett kataklizma. In: Uő: „*Multaddal valamit kezdeni*”. Budapest: Magvető, pp. 93–118.
- Varga Pál, S. (2017): Vers és (életrajzi) kontextus. Az 1860 után keletkezett Aranyversek datálásának tanulsága. In: Gábori Kovács József – Major Ágnes (szerk.): „... és palota épül a puszta beszédből”. *Akadémiai tudományos ülészek a 200 éves Arany Jánosról*. Budapest: Reciti, pp. 31–42.
URL: <http://reciti.hu/wp-content/uploads/Arany200.pdf>

„let it be”

Őszikék as the cycle of humorous repetition

The study deals with the interpretation questions of the Őszikék cycle written by János Arany. It examines what kind of relationship these late poems have with the earlier lyre of Arany from the point of view of the interpretation of the topics, poetry and the poet's position. According to its conclusion, Őszikék, contrary to their innovative role held in the public consciousness of literary history approaching them both from poetic self-definition and Arany's humour, are the integral continuation of the lyre of the 1850ies.

Keywords: János Arany, Őszikék, humor, positions of the poet

LACZKÓ Mária

Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar

Logopédiai Tanszék

ORCID: 0000-0002-1746-6443

A verbális mondatemlékezet sajátosságai középiskolás korban

Jelen munka célja, hogy középiskolások mondatemlékezeti működésének sajátosságait elemezze mondatisméltési teszt alapján. A kutatásban azt a kérdést vizsgáljuk, hogy az iskolatípus és az életkor milyen hatást gyakorol a tanulók verbális emlékezeti működésére.

A szakirodalom alapján feltételezzük, hogy e vizsgált életkorban is van eltérés a mondatisméltési teljesítményekben, ami az idősebb középiskolások pontosabb isméltésében nyilvánul meg. Az életkori faktor mellett az iskolatípus még erőteljesebben hat, ami a gimnazisták jobb eredményében követhető – szemben a szakgimnazistákéval. A mondatok szerkezeti és tartalmi jellemzői szintén megmutatkoznak az eredményekben és összefüggést mutatnak az életkorral és az iskolatípussal is.

A hipotézis ellenőrzéséhez 16 és 18 éves gimnáziumi és szakgimnáziumi tanulók mondatisméltési teszteredményét használtuk. A teszt 20 mondatot tartalmazott, a tanulók feladata azok egyszeri hallás utáni megisméltése volt.

Elemeztük az isméltések pontosságát az életkor, az iskolatípus alapján, továbbá a mondatok szerkezete és a jelentést alkotó lexémák minősítése alapján, továbbá vizsgáltuk az isméltések közben tartott néma szüneteket, a megakadások mintázatát, valamint a hibák típusainak megoszlását.

Az eredmények alátámasztották nemcsak a gimnazisták sokkal jobb eredményét, de a hibatípusaik különbözőségét is, valamint az átmeneti memória működési nehézségének feloldása is eltért a két iskolatípusban. Az eredmények igazolták továbbá a szókincsnek és a mondatok szerkezetének a mondatisméltésben betöltött szerepét, ami a szakgimnazisták esetében még erőteljesebben mutatkozott meg.

Kulcsszavak: mondatisméltés, verbális memória, pontosság, grammatikai szerkezet, hibák

Bevezetés

A beszédészlelés szegmentális szinten a hangok, hangkapcsolatok és a hangok sorrendjének azonosítását jelenti, míg az észlelés szupraszegmentális szintjén a szupraszegmentumok, azaz a nyelv zenei elemei (dallam, tempó, hangsúly stb.) nyelvi funkcióinak feldolgozása történik. A jelentéses egységek feldolgozása a beszédmegértés szakasza. Ekkor a hallott információnak megfeleltethető jelentés feldolgozása és a hozzá kapcsolható asszociációs működések zajlanak (Gósy 2005). Az életkornak megfelelő jó szintű beszédészleléshez ép hallás szükséges, míg a jó beszédértés és értelmezés alapja a pontos beszédészlelési működések és e működéseket irányító komplex memóriarendszerek, beleértve a hosszú távú és a rövid távú memóriát. A hosszú távú memória a jelentésen alapszik, a rövid távú emlékezet reprezentációja akusztikus jellemzők összessége (Atkinson et al. 1997).

A beszédészlelési folyamat speciális formája a hallás utáni mondatismétlés, ami eltér a mondatmegértéstől. A mondatértés során az adott információ azonosítása, a háttértudásunk aktiválása zajlik az aktuális véleményformálás érdekében (Pléh 2014), míg a mondatismétléskor nem feltétlen szükséges az elhangzó mondat/közlés tökéletes megértése a visszamondáshoz, noha az észlelési mechanizmus a minél pontosabb feldolgozásra törekszik. (Éppen ezért alkalmas a mondatismétlés gyermekek beszédészlelésének és verbális mondatemlékezetének diagnosztizálására (Gósy 1995/2006).) Amíg tehát a mondatértés során a szemantikai működések, a jelentés a meghatározó, addig a mondatismétléskor a szemantikai működések elsődlegességét a mondat formai elemeinek feldolgozása veszi/veheti át, s a memória funkciója emelkedik ki.

A hallás utáni mondatismétlés komplex mentális folyamatokat igényel, pontos működése számos tényező függvénye. Döntően meghatározza a memória (mind a rövid idejű, mind a hosszú idejű emlékezet) működése (Jefferies et al. 2004; Potter-Lombardi 1990), hiszen vissza kell emlékeznünk az elhangzó közlésnek/mondatnak nemcsak a hangszerkezetére, de a közlés/mondat formájára, annak grammatikai szerkezetére, a szórendre, a szavak számára (Tsiamtsiouris–Smith Cairns 2013). Az egyén beszédpercepció mechanizmusa s a beszédprodukciós folyamatok szintén befolyásolják a mondatismétlést (Gósy 2016; Nag et al. 2017).

A helyes mondatismétlés négy fontos tényező eredménye: a) a mondat fogalmi jelentésének reprezentációja, ami az elsődleges mondatfeldolgozás folyamatában alakul ki; b) az előhívott lexikai szerkezetek/lexémák jellemzői; c) a mondatszerkezet, d) a munkamemória működése (Baddeley 2001; Jefferies et al. 2004; Gósy 2016; Potter-Lombardi 1990). A szókincsnek és a mondatszerkezetnek a mondatismétlés sikerességében betöltött szerepét tipikus és atipikus fejlődésű gyermekekkel folytatott kutatás is hangsúlyozta (Kas 2015; Klem et al. 2015). Nehezen olvasókkal végzett mondatismétlési kísérletben azt találták, hogy a kontrollcsoporthoz képest a nehezen olvasók a célmondatok jelentését nehezen tudják megtartani, ám az is jellemző volt, hogy bizonyos szavak előhívási nehézsége miatt a mondat formáját mellőzve s a tartalomra összpontosítva más szavakkal és formában ismételték meg azt (Marshall–Nation 2003). A mondatszerkezetnek a mondatismétlés sikerességében játszott szerepét ASD (autizmus-spektrumzavar) és SLI (specifikus nyelvi zavar) kórképpel diagnosztizált serdülőkorúak esetében is vizsgálták. Ekkor azt találták, hogy a specifikus nyelvi zavart mutató fiatalok mondatismétlésére a mondat szerkezete sokkal nagyobb hatást gyakorolt, mint a másik vizsgált csoportban (Riches et al. 2012). Magyar anyanyelvű gyermekek mondatismétlési tesztjei jelzik a gyermekek morfoszintaktikai fejlődését. Bóna és mtsai. (2018) kimutatták, hogy bizonyos szintaktikai szerkezetek elsajátítása még 9 éves korban is zajlik, ami befolyásolja a mondatismétlést is.

A mondatismétlésben meghatározó a rövid idejű emlékezet vagy munkamemória (Baddeley 2005). Baddeley modellje alapján Mohai és Szabó (2017: 227) a „nyelvelsajátítás motorjaként” definiálja, hiszen működése szorosan összefügg az anyanyelvelsajátítás ütemével, a lexikális, morfoszintaktikai fejlődéssel és az olvasással (Gathercole–Baddeley 2000; Racsomány et al. 2005). A nyelvi folyamatokban a kialakuló nyelvi reprezentáció színtere (Mohai–Szabó 2017), amely a beérkező nyelvi anyagtól függően folyamatosan módosul és játszik szerepet a szókincs alakulásában, a morfoszintaktikai fejlődésben, a mondatértésben és a szövegértésben (Racsomány et al. 2005; Németh 2002). A Baddeley-féle munkamemória egyrészt információtár, de aktív műveleteket irányító rendszer is. Alapvetően három része van: 1. a központi végrehajtó, amely korlátozott kapacitású és a figyelemre hasonlít; 2. a beszédalapú információk rövid távú tárolásáért felelős fonológiai hurok; 3. a téri, vizuális információt fenntartó alrendszer

(Baddeley 2005). A fonológiai hurok egyik része a beszédpercepcióval kapcsolatban levő passzív fonológiai tár, másik része a beszédprodukciónal összefüggő artikulációs folyamat (Eysenck–Keane 2003).

Vizsgálták a fonológia hurok terjedelmét. A kísérletben részt vevők annyi szót tudtak közvetlenül egymás után felidézni, amennyit két másodperc alatt hangosan fel tudtak olvasni, s ez összefüggött az egyének artikulációs és beszédtempójával is (Baddeley et al. 1975). A munkamemória terjedelmét tehát megszabja a fonológiai hurok terjedelme, valamint az elemek artikulációs ideje is. A munkamemória kapacitásától függ például az, hogy milyen típusú közlést tudunk pontosan felidézni. Egy kísérletben azt találták, hogy a toldalékos szavakra például nehezebben emlékszünk vissza, mint a toldalék nélküliekre (Turi et al. 2014). Vizsgálták azt is, mekkora az a terjedelem, amelyet pontosan fel tudunk idézni, s ezt magyar anyanyelvűek esetében 24-25 szótagban határozták meg (Szendi et al. 2012).

A munkamemória kapacitása változik az életkorral, s a nyelvelsajátítás egy bizonyos szakaszáig növekszik, bár rendkívül nagyok az egyéni eltérések (Racsomány 2004). Különböző életkorú, magyar anyanyelvű gyermekek (óvodások, alsó és felső tagozatos) gyermekek mondatisméltései (Fejes 2016; Bóna 2016) az életkor előrehaladtával egyre pontosabbak voltak, noha még idősebb tanulók sem nyújtottak hibátlan teljesítményt, s növekedett az artikulációs és a beszédtempó is, valamint csökkent a reakcióidő. Fiatalok és idősek mondatisméltéseinek mintázata hasonlóan alakult, de az idősebbek többet tévesztettek, és hosszabb volt a reakcióidejük is (Neuberger 2010; Bóna 2012).

A mondatisméltési tesztekkel mérhető a verbális emlékezet kapacitása. A munkamemória, valamint a memória kapacitása egyaránt fontos szerepet kap az iskolában, a tanítási-tanulási folyamatban. A nagyobb munkamemória-kapacitás jobb mondat- és szövegértési teljesítményt is biztosít (Just–Carpenter 1996; Németh 2006), amire a tanítástanulás folyamatában szükség van. Iskolai keretek között, már a közoktatásban is főleg a felső tagozatban, s még inkább a középiskolában az órai jegyzetelés jelenti a tanítási-tanulási folyamat alapját. Ekkor a tanulónak működtetnie kell a beszédészlelési-megértési folyamat hierarchikus modellje (Gósy 1989; 2005) szerinti részfolyamatokat (a hallás, az akusztikai, fonetikai, fonológiai észlelés), valamint a szemantikai szintet és az értelmezés szintjét, amikor is az elhangzottakat összekapcsoljuk a már meglévő s a hosszú távú memóriánkban tárolt ismeretekkel. Mindezek a működések teszik lehetővé, hogy a jegyzetelés folyamán észleljük az elhangzottakat, feldolgozzuk azt, megítéljük a fontos gondolatokat, s a saját szavainkkal rögzítsük azokat. A jó mondatemlékezet és a vele kapcsolatos memóriaműködés és kapacitás tehát a jegyzetelésben nélkülözhetetlen. Azonban a jó szintű mondatemlékezet a diktálás utáni írásban szintén meghatározó, noha ez a feladattípus a jegyzeteléshez képest jóval egyszerűbb, mert jóval kevesebb gondolkodási műveletet igényel, hisz ekkor csupán az elhangzó közlések, azaz hangsorozatok írásjegyekké transzformálása történik (Lengyel 1999).

A mondatisméltés felmérése tehát az iskoláskorú gyermekek esetében alapvető fontosságú, hiszen diagnosztikus értékű. Utalhat a tanulók beszédészlelési folyamatára, szókincsének alakulására, a morfoszintaktikai fejlődésre, s így jelezheti beszédfeldolgozási és beszédprodukciónal szintjüket, várható iskolai előmenetelüket, feltételezhető mondatértési és szövegértési teljesítményüket. A magyar anyanyelvű tanulók körében főleg a fiatalabb életkorú gyermekek mondatisméltését vizsgálták, a későbbi életkorban meglehetősen szórványosak az eredmények, noha van adatunk felnőttek vagy az idősek mondatisméltésére is (Bóna 2012; Gósy 2016; Neuberger 2010). A jelen kutatás célja ezért az életkori tényezőnek a vizsgálata a mondatisméltésben egy adott periódusban, így e munka középiskolás tanulók verbális mondatemlékezeti jellemzőinek elemzésére

irányul. Azt vizsgáljuk, hogy miképpen alakul a digitális generáció mondatemlékezete és hogyan befolyásolja ezt az életkor, valamint az iskolatípus.

Hipotézisem szerint az anyanyelv-elsajátítás záró szakaszát képező szűkebb intervallumban, a középiskolai életévekben az életkor alapján is van eltérés a mondatészlelésben. Így a 16 évesek és a 18 évesek mondatisméltési teljesítménye eltér, ami az idősebbek pontosabb ismétlésében manifesztálódik. A teljesítménybeli különbségekre azonban az iskolatípus erőteljesebben hat, így az azonos életkorú gimnazisták jobb eredményt mutatnak, mint a szakgimnáziumi tanulótársaik. Kérdés az, hogy az életkor alapján mutatkozó különbségek és az iskolatípussal kapcsolatos eltérések milyen mértékűek, mennyiségi és/vagy minőségi eltérésben realizálódnak-e. Feltételezem továbbá, hogy a mondatok helyes ismétlésében a mondatok szerkezeti és tartalmi jellemzői is tükröződnek és összefüggést mutatnak az életkorral és az iskolatípussal is.

Kísérleti személyek, anyag, módszer

A kutatáshoz 25 középiskolai tanuló mondatisméltési eredményét használtam fel, közülük 12 diák gimnáziumban, 13 diák szakgimnáziumban tanul. Mindkét esetben két életkori kategóriába (16 évesek és 18 évesek) sorolhatók a diákok. Átlagéletkoruk a gimnazisták körében 16 év és 5 hónap, a velük azonos korú szakgimnáziumi tanulók átlagéletkora 16 év 4 hónap. A másik életkori csoportban a gimnazisták átlagéletkora 18 év 3 hónap, a szakgimnáziumi tanulóké 18 év 4 hónap. Valamennyi tanuló egynyelvű, magyar anyanyelvű, ép hallású, ép intellektusú, nyelvjárást nem beszélnek. Mindkét esetben vidéki kisvárosi gimnáziumi, illetve szakgimnáziumi tanulók szerepeltek, s a választott iskolákban megközelítően átlagos képességű diákok tanulnak.

A mondatisméltési feladat anyaga egy 20 mondatból álló teszt. A tesztet saját magam állítottam össze. A teszt mondatainak összeállításakor figyelembe vettem a mondatok terjedelmét, amit a szó és a szótagszám alapján egyaránt számítottam, továbbá a mondatok szerkezeti felépítését, a mondatokat alkotó szavak feltételezhető gyakoriságát, stílusértékét.

A mondatok összesen 154 szót tartalmaznak. A mondatokat felépítő szavak száma 5 és 11, a szótagoké 12 és 31 közötti. Az átlagos mondathosszúság 6,75 szó/mondat, illetve 16,4 szótag/mondat. A legrövidebb mondatban 5 szó fordult elő (*Kifürkészhetetlen titkokat őriznek még mindig.*), a leghosszabban 11 (*Minden este bömböl a rádió és üvölt a zene a szomszédban*). Mivel a legkevesebb szót tartalmazó mondat nem feltétlenül a legrövidebb, a szótagszám alapján is megadom a terjedelmi határokat. A legrövidebb mondat 12 szótagos (*Szedjétek össze a szemetet a földről!*), a leghosszabb 31 (*A seregély óvatosan belopakodott a szőlőlugasba, ahol megdézsmálta a szőlőfürtöket.*) (Ilyen szótagnyi terjedelmű mondat csak egy található.) A tesztanyagban még egy olyan mondat van, amelyben a szótagszám a korábban magyar anyanyelvűekre megadott terjedelemhez képest kissé több, 28 szótagos (*Rezzenéstelen arccal nézte végig a túszydrámát, mialatt tudósított az eseményekről.*). Egy mondatban 25 szótag található (*Lenyűgöz bennünket tavasszal a veteményesek és a gyümölcsöskertek látványa*), a többi esetben a szótagszám a magyarra kapott kísérleti eredményekben megadott értékhatárok (vö. Bóna 2012; Gósy 2016; Neuberger 2014; Szendi et al. 2012) alatti.

A mondatok túlnyomó része (14 mondat, ez a mondatok 70%-a) egyszerű, kisebb része (6 mondat, 30%) összetett. Egyszerű mondat például: *Már fellobbant az olimpiai láng a sportesemények helyszínén. A medvék már behúzódtak a barlangjukba. Messziről hallatszik a tücsök ciripelése a csöndben.* Összetett mondatok: *Hallani, amint megzizzen az őszi avar a lábad alatt. Az ereszünk alatt fészket rakott és kiköltötte fiókáit a fecske.* Az egyszerű mondatokban az átlagos szószám 7, az összetettekben 9,5, az egyszerű mondatokban

az átlagos szótagszám 17,4, az összetettben 23,4. (A szavak számolásakor minden szót figyelembe vettünk.)

A modalitás alapján a mondatok többsége kijelentő. Szerepel három kérdő mondat (mindegyik egyszerű, bővített mondat), és két felszólító mondat (szintén egyszerű, bővített mondat) is a tesztanyagban. Például: *Melyik terminálról fog indulni a repülőgépetek? Lefülették-e már a házakba folyamatosan besurránól tolvajt? Miért sístereg a víz a tűzhe-lyen a fazékban? Szedjétek össze a szemetet a földről! Mossátok meg a frissen szedett gyümölcsöket!*

A mondatok grammatikai szerkezete többnyire az A-Á-T és/vagy Bővítmény(ek) felépítésű, a mondatok szórendje is ennek megfelelő. Például: *A munkások napestig dolgoznak a gyárakban. Mossátok meg a frissen szedett gyümölcsöket! A gyík szívesen sütkérezik a napsütötte kavicsokon és sziklákon.* Az egyszerű szerkezetű mondatokban máskor a szórend kissé módosul oly módon, hogy az állítmány megelőzi az alanyt, és/vagy a bővítmények a mondat elején (is) vannak: *Melyik terminálról fog indulni a repülőgépetek? Újabb lávakitörésről számoltak be a napi hírekben.* Az összetett mondatok egyik fele (3 mondat) kapcsolatos mellérendelő viszonyt tartalmaz (*Állandóan mogorva bánásmódban részesül és szidalmazást kap. Minden este bömböl a rádió és üvölt a zene a szomszéd-ban. Az ereszünk alatt fészket rakott és kiköltötte fiókait a fecske.*), míg a másik fele (szin-tén 3 mondat) alárendelő viszonyt. A kapcsolatos mellérendelések közül az első kettő-ben felcserélhetőek a tagmondatok, a harmadikban nem. Az egyik mellérendelésben az A-Á szerkezetek tagjai is felcserélhetőek (*Minden este bömböl a rádió és üvölt a zene a szomszéd-ban.*), ami a hibázásokban meg is jelenik. Az alárendelések között van egy tárgy-i alárendelés (*Hallani, amint megzizzen az őszi avar a lábad alatt.*), egy időhatározói (*Rezzenéstelen arccal nézte végig a túsídrámát, mialatt tudósított az eseményekről.*), és egy kijelölő jelzői (*A seregély óvatosan belopakodott a szőlőlugasba, ahol megdézsmálta a szőlőfürtöket.*).

A mondatokat felépítő szavak között saját benyomásaink alapján gyakori és ritkább előfordulásúak egyaránt találhatóak (pl. gyakoriak: már indul, rádió, zene, fészek, rit-kábbak: fióka, lávakitörés, kifürkészhetetlen, megzizzen). A mondatok tartalma átlagos, érthető a magyar anyanyelvűek számára, előzetes ismeretekre nincs szükség a feldolgo-zásukhoz.

A tanulók feladata az volt, hogy a mondatok elhangzását követően azonnal ismételjék meg azokat. Az ismétléshez a sorrend kialakításakor figyelembe vettem a terjedelmet és a szerkezetet is. Így az összetett mondatok a tesztanyagban arányosan oszlottak el az egyszerű mondatok között, s a rövidebbek és a hosszabb terjedelműek is váltakoztak, csakúgy, mint a könnyebb és kissé nehezebb jelentéstartalmat hordozók. Minden eset-ben egyszeri elhangzást követő ismétlést kértünk. Egy-egy esetben a kísérletvezető megismételte a mondatokat, de az értékelésben csak az egyszeri elhangzást követő vissza-mondásokat vettem figyelembe. Az értékelésben a visszamondást akkor ítéltem helyes-nek, ha pontosan ugyanazt mondta vissza a tanuló, ami elhangzott. Ha a visszamondás-ban valamilyen megakadás történt, de azt követően javítás is volt, és a mondat ismétlése így már az eredetivel megegyezett, azt minden esetben helyesnek ítéltem. Összesen 500 mondatot vizsgáltam. Elemeztem, hogy a mondatok helyességét a mondatok szerkezete és tartalma miképpen befolyásolja, továbbá a helyesen visszamondott mondatokban megvizsgáltam az előforduló néma szünetek gyakoriságát és időtartamát, kigyűjtöttem és tipizáltam az előforduló megakadásokat. Csak azokat a néma szüneteket vizsgáltam, amelyeket a tanulók a mondatok ismétlése közben tartottak. A mondatok elhangzása és mondatok ismétlésének kezdete közötti időtartamot (reakcióidőt) nem elemeztem. A hibásan visszamondott mondatokban kategorizáltam az előforduló hibatípusokat is. Eb-

ben hét kategóriát különítettem el, ezek a következők: grammatikai hiba, csere, kihagyás, betoldás, metatézis, módosított szó, mondat szintű hibák (kihagyás és átalakítás).

A mondatismétléseket digitálisan rögzítettem, a statisztikai elemzésekhez az SPSS 13.00 szoftvert alkalmaztam.

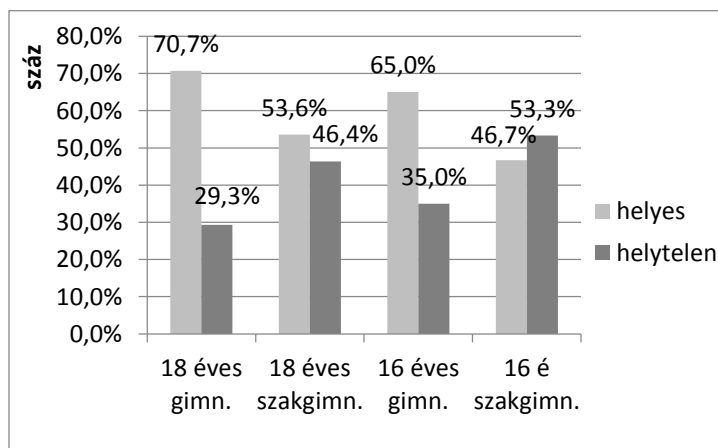
Eredmények

A mondatok helyessége

A tanulók összes helyesen visszamondott mondatainak aránya mindössze 59%, míg a hibásan ismételt mondatok aránya 41%. Ez azt jelenti, hogy az 500 mondatból 295 volt helyes összesen és 205 helytelen. Vagyis az összesített eredmények szerint a tanulóknak a hallás után a mondatokat helyesen megismételni nem könnyű feladat, amit a hibázások magas aránya mutat. Ezt a statisztikai próba is igazolta, hiszen a helyesen és a hibásan visszamondott mondatok közötti eltérés leíró statisztikai értelemben szignifikáns különbség (párosított T-próba: $t(24) = 3,014$, $p = 0,006$).

Az életkori bontásban a 18 évesek szignifikánsan jobb eredményt értek el a 16 évesekhez képest (párosított T-próba: $t(10) = 3,893$, $p = 0,003$). Náluk tehát sokkal több a helyes ismétlés aránya (62,1%, a szórás: 15,222), mint a fiatalabbaknál (55%, a szórás: 31,829), akiknél értelemszerűen a helytelen válaszok aránya a több (45%) a 18 évesekhez képest (37,9%). Az iskolatípus szerinti bontásban az eltérés még erőteljesebb. A gimnáziumi tanulók helyes ismétlési eredménye 68,3% (szórás: 21,213), a szakgimnáziumi tanulóké csak 50,4% (szórás: 17,677). Vagyis az elhangzó mondatok közel fele (49,6%) náluk helytelen, szemben a gimnazistákkal, akiknél a helytelen ismétlések aránya ezúttal 31,7%. A nagyobb különbségeket a statisztikai próba is láttatta (párosított T-próba: $t(11) = 4,913$, $p = 0,000$). Ha a két változót együttesen nézzük meg (1. ábra), az eredmények még inkább szembeütőek. A 18 éves gimnazisták mondatismétlési eredménye szignifikánsan jobb az ugyanilyen életkorú szakgimnazistákhoz képest (párosított T-próba: $t(6) = 7,129$, $p = 0,000$). Jelentős a teljesítményükben az eltérés a fiatalabb gimnazistákhoz (párosított T-próba: $t(4) = 4,811$, $p = 0,009$), továbbá a 16 éves szakgimnazistákhoz viszonyítva is (párosított T-próba: $t(5) = 3,713$, $p = 0,014$). A 18 éves szakgimnáziumi tanulók és a 16 éves szakgimnáziumi tanulók közötti különbség nem volt szignifikáns leíró statisztikai értelemben (párosított T-próba: $t(5) = 1,109$, $p = 0,318$), s hasonlóan nem volt szignifikáns az eltérés a 16 éves gimnazisták és a 16 éves szakgimnáziumi tanulók között sem (párosított T-próba: $t(4) = 2,129$, $p = 0,1$). Így az adatok arra engednek következtetni, hogy az életkor mellett az iskolatípus különösen az idősebb középiskolások esetében tűnik meghatározó paraméternek a mondatismétlésben.

1. ábra: Az életkor és az iskolatípus hatása a mondatismétlési eredményekre (%)

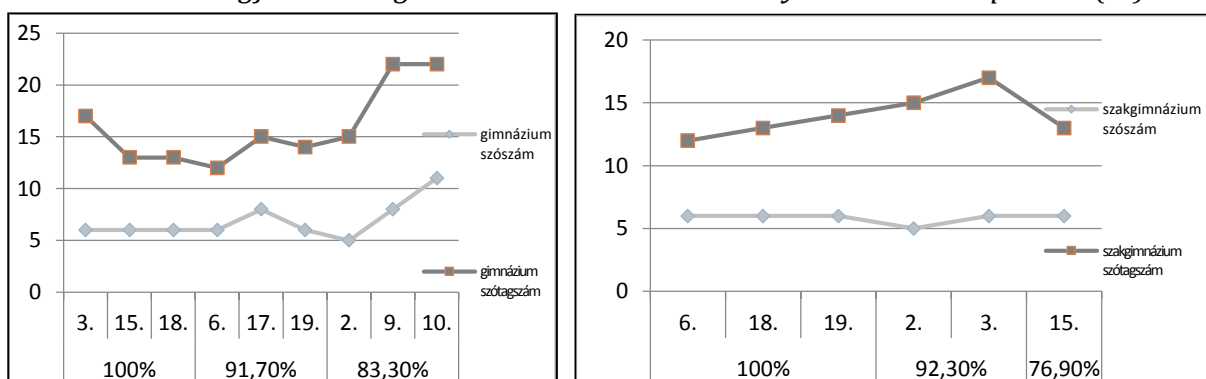

A mondatszerkezet hatása szintén követhető volt. Valamennyi tanuló eredményét tekintve az egyszerű mondatok ismétlésekor közel kétszer annyi helyes válasz (69,7%) született, mint az összetett mondatok esetén (33,9%) (párosított T-próba: $t(3) = 10,901$, $p = 0,002$). Így az összetett mondatok helytelen ismétléseinek aránya (66,1%) majdnem annyi volt, mint az egyszerű mondatok helyes ismétlésének aránya, s több mint kétszer annyi, mint az egyszerű mondatok helytelen ismétlése (30,3 %).

Az életkori bontás tovább árnyalta az eredményeket, noha hasonló volt a tendencia. Az egyszerű mondatok ismétlésében a 18 évesek 72%-os, a 16 évesek 66,9%-os eredményt értek el, míg az összetett mondatokat a 18 évesek 39,3%-ban, a 16 évesek 27,3%-ban mondták vissza helyesen. Az életkori eltérés azonban nem szignifikáns (párosított T-próba: $t(1) = 2,478$, $p = 0,244$). S bár ezúttal az iskolatípus alapján történő bontáskor sem találtunk szignifikáns különbséget (párosított T-próba: $t(1) = 2,876$, $p = 0,213$), ekkor mégis jobban követhető az a tendencia, hogy a gimnáziumi és a szakgimnáziumi tanulók teljesítménye nagyobb mértékben eltér az egyszerű, de főleg az összetett mondatok ismétlésekor. A gimnazisták az egyszerű mondatok ismétlésében 76,8%-os teljesítményt nyújtottak, a szakgimnáziumi tanulók 63,2%-osat, az összetett mondatokat a gimnazisták 48,6%-ban, a szakgimnazisták mindössze 20,5%-ban ismételték meg helyesen.

Megnéztük, hogy mely mondatokat ismételnék meg a legjobban (2. ábra) a diákok és melyeket a legkevésbé (3. ábra). Ezt az elemzést az iskolatípus szerinti bontásban vizsgáltuk.

2. ábra: A legjobban megismételt mondatok eredménye a két iskolatípusban (%)

A gimnazisták és a szakgimnáziumi tanulók is 100%-os eredménnyel 3-3 mondatot ismételték meg, közülük egy mondat azonos a két csoportban (18. *Mossátok meg a frissen szedett gyümölcsöket!*). A gimnazisták még az egyik kérdő mondatot (*Melyik terminálról fog indulni a repülőgépetek?*), és egy kijelentőt (*A medvék már behúzódtak a barlangjukba.*) ismételték meg 100%-osan, a szakgimnáziumi tanulók egy másik felszólító mondatot (*Szedjétek össze a szemetet a földről!*) és egy másik kijelentést (*A munkások napestig dolgoznak a gyárakban.*). E mondatok mindegyike 6 szóból áll, a szótagszám átlagosan 14,2. A gimnazisták 100%-ban megismételt mondataiban a szótagszám a kérdésben 17, a kijelentésben 13, és a felszólításban is 13, az átlaguk 14,3 szótag. A szakgimnazistáknál az átlag 13 szótag, a két felszólítás 12, illetve 13 szótagos, a kijelentés 14 szótagos. Grammatikai szerkezetük alapján is hasonlóak e mondatok. A kijelentő és a kérdő mondatokban A-Á-bővítmény(ek) szerepelnek, a felszólító mondatok mindkét esetben igekötős igével kezdődnek, az A-Á-T-Bővítmény(ek) szerkezetet követik. Szórendjük hasonló, az alany és az állítmány egyetlen kérdő mondat kivételével (*Melyik terminálról fog indulni a repülőgépetek?*) a mondat elején van. (Ez a kérdő mondat azon-

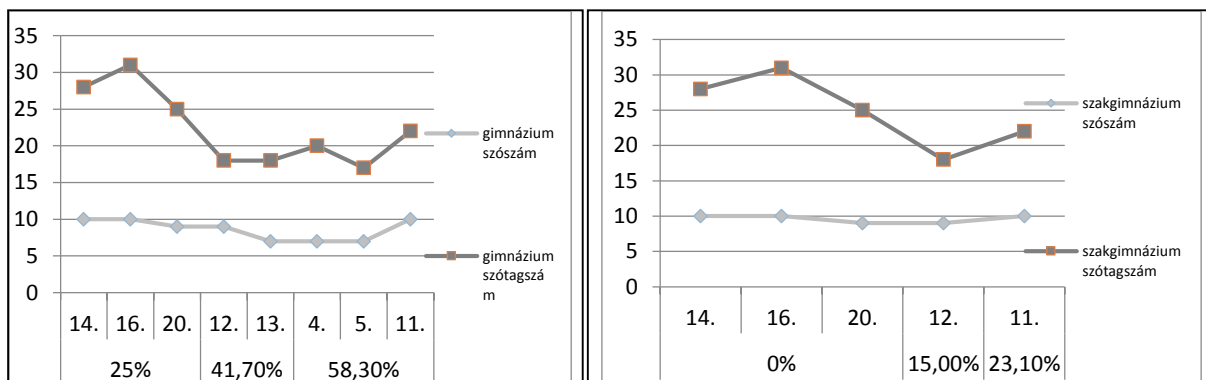
ban a szakgimnazistáknál már csak a 2. helyen van 92,3%-os eredménnyel.) Szemantikailag szinte mindegyik mondat hétköznapi jelentéstartalommal bír, könnyen értelmezhető, a bennük előforduló szavak vélhetően gyakoriak, mindennapi előfordulásúak. Ez alól némi kivételt jelent a gimnazisták teljesen pontosan megismételt kérdő mondata (*Melyik terminálról fog indulni a repülőgépetek?*), amelyben a terminál szó gyakorisága/ismertsége valamelyest különbözhet a többi szótól. Az ismétlési sorrendben a második legjobb eredmény a gimnazistáknál 91,7%, a szakgimnazistáknál 92,3%. A gimnazisták három, a szakgimnazisták csak kettő mondatot tudtak e százalékokkal ismételni, és a mondatok között nincs azonos. A gimnáziumi tanulók azt a felszólító mondatot (*Szedjétek össze a szemetet a földről!*), és kijelentőt (*A munkások napestig dolgoznak a gyárakban.*) mondták vissza 91,7%-os eredménnyel, amit a szakgimnazisták első helyen, 100%-osan. A második helyen volt náluk még egy kérdés (*Miért sístereg a víz a tűzhelyen a fazékban?*). A szakgimnáziumi tanulók 92,3%-osan ismételt két mondata közül az egyik az a kérdés (*Melyik terminálról fog indulni a repülőgépetek?*), amelyet a gimnazisták első helyen, 100%-ban mondtak vissza. A másik egy kijelentés (*Kifürkészhetetlen titkokat őriznek még mindig.*). A szószám a 2. helyen, a nagyjából 90%-ban ismételt mondatokban átlagosan 6,2, a szótagszám 14,6. A gimnazisták második helyen legjobban ismételt mondatai közül a felszólítás és a kijelentés 6-6 szóból, valamint 12 és 14 szótagból áll, a kérdés 8 szóból és 15 szótagból. A szószám átlaga náluk 6,7, a szótagszámé 13,7. Vagyis a második helyen ismételt mondatokban kissé csökken az eredmény, miközben a szószám és a szótagszám is kissé növekszik az első helyen ismételt mondatok átlagához képest. A szakgimnazisták második helyére került mondataiban a kérdés 6 szóból és 17 szótagból áll, a kijelentés 5 szóból és 15 szótagból. A szószám átlaga náluk 5,5, a szótagszámé 16. Vagyis az első helyre került mondataikhoz képest az eredmény csökken, miközben a mondatok szószáma is csökken némileg, de a szótagszám jelentősebb mértékben emelkedik. Az e kategóriába került mondatok szemantikailag többnyire általános, köznapi jelentéstartalommal bírnak, de némelyeknek a jelentése a bennük levő egy-egy lexéma kevésbé hétköznapi volta miatt kevésbé szokványos (pl. *Kifürkészhetetlen titkokat őriznek még mindig.* vagy *Miért sístereg a víz a tűzhelyen a fazékban?*). E mondatok grammatikai szerkezetében az A-Á előtt egyéb bővítmény(ek) is vannak, így szórendjük sem teljesen szokványos, ami nehezíthette a visszamondást. Ezt igazolja a kijelentés, amely a gimnazistáknál is nehezített, náluk a 3. helyen szerepel, már csak 83,3%-os eredménnyel. Az ismétlés pontosságában a harmadik helyre került mondatok eredménye a két iskolatípusba járó diákok között már nagyobb mértékben különbözött. Amíg a gimnazistáknál ez a sorrendi hely a 83,3%-os eredmény, addig a szakgimnáziumban tanulóknál csak 76,9%. A gimnazistáknál ismét három mondat található e sorrendi helyen, a szakgimnazistáknál mindössze egy mondat. Szintén nincs azonos mondat a csoportokban. A gimnazisták csoportjában idekerült az kijelentő mondat (*Kifürkészhetetlen titkokat őriznek még mindig.*), amely a szakgimnazistáknál a második helyen volt, továbbá egy összetett (mellérendelő, kapcsolatos) kijelentés (*Minden este bömböl a rádió és üvölt a zene a szomszédban.*) és egy kérdő mondat, amelynek a tárgya a többszörösen összetett szintagmaszerkezet tagja (*Lefülesték-e már a házakba folyamatosan besurranó tolvajt?*). A szakgimnazistáknál e sorrendi helyen az a kijelentő mondat szerepelt, amely a gimnazisták egyik 100%-osan visszamondott mondata volt (*A medvék már behúzódtak a barlangjukba.*) A harmadik helyen ismételt mondatokban a szószám átlagosan 7,5, a szótagszám 18,5. A gimnazisták mondatai közül a szószám az egyszerű kijelentő mondatban 5, a szótagszám itt 15, a kapcsolatos mellérendelő összetett mondat szószáma 10, a szótagszám 22, a kérdés szószáma 9, a szótagszám szintén 22. A szószám átlaga náluk 8, a szótagszámé 19,7. Vagyis a harmadik helyen gyengébben visszamondott mondatokban a

szószám növekszik, de vele együtt a szótagszám még jobban növekedik az első, illetve a második helyen ismételt mondatokhoz képest. A szakgimnazistáknál ezen a helyen ismételt mondat 6 szóból, 15 szótagból áll. Náluk az első helyen ismételt mondatok szószámához képest itt nincs változás, de a szótagszám növekszik, viszont a második helyen ismételt mondatokhoz képest kissé alacsonyabb. E sorrendi helyen többnyire olyan mondatok vannak, amelyeknek a grammatikai szerkezete szintén nem a szokásos, tehát az A-Á szerkezetet megelőzi valamilyen bővítmény, vagy a mondatvégi tárgynak van bővítménye (lásd a gimnazisták e helyen ismételt kérdő mondatát), és ez szemantikailag valamelyest nehezít(het)i az értelmezést. Ezt illusztrálja az összetett mondat is (*Minden este bömböl a rádió és üvölt a zene a szomszédban.*), amelyben a helyhatározós bővítmény nemcsak a mondat végére került, de a tagmondatok alany-állítmányi szerkezetei is felcserélhetők (bömböl a rádió, üvölt a zene), ami a hibázások között (lásd később) gyakran meg is jelenik, főleg a szakgimnáziumi tanulók között.

A legpontosabban ismételt mondatok összességében tehát a gyakoribb hétköznapi lexémákat tartalmazók, és így egyszerűbb jelentéstartalommal rendelkezők, egyszerűbb grammatikai szerkezetet hordozók, amelyek könnyebb értelmezhetőséget is biztosítanak. Ez iskolatípustól függetlenül mutatkozik a tanulók körében, hiszen a legtöbb jól vagy viszonylag jó eredménnyel visszamondott mondatok között sok egyezik a csoportokban, csak a sorrendiség változik. A szószám és a szótagszám is befolyásolja az ismétlés pontosságát. Minél több a szó, de főként minél nagyobb a szótagszám a mondatban, annál kevésbé sikeres a visszamondása.

Elemeztem a legkevésbé jól visszamondott mondatok (3. ábra) sorrendjét, ezúttal is három sorrendiséget néztem meg.

3. ábra: A legkevésbé jól ismételt mondatok

A legrosszabb eredmények a két iskolatípus alapján nem azonos értékek (a legjobb egyezett), hiszen a gimnazistáknál a leggyengébb a 25%-os teljesítmény, ez három mondatra terjedt ki. Közülük kettő alárendelő összetett mondat (*Rezzenéstelen arccal nézte végig a túsdrámát, mialatt tudósított az eseményekről.*; illetve: *A seregély óvatosan belopakodott a szőlőlugasba, ahol megdézsmálta a szőlőfürtöket.*), egy pedig egyszerű, de több bővítményt tartalmazó mondat, amelyben a szerkezetes alany a mondat végén van (*Lenyűgöz bennünket tavasszal a veteményesek és a gyümölcsöskertek látványa.*). Az alárendelő összetett mondatok szószáma 10-10, az egyszerű mondaté 9 szó, a szótagszámot tekintve az egész tesztanyagban a leghosszabb mondatok, az alárendelő összetett mondatokban 28, illetve 31, és 25 szótagosak. Átlagosan 9,67 a szószám és 29,7 a szótagszám. A szakgimnazisták legrosszabb eredményét szintén ugyanennek a három mondatnak az ismétlésekor kaptuk, ám ez 0%, vagyis egyetlen szakgimnazista sem tudta ezeket a mondatokat visszamondani hibátlanul. Ők sokszor meg sem kísérelték ezek ismétlését, vagy teljesen átfogalmazták a mondatot, esetleg le is rövidítették. Például A

seregély óvatosan belopakodott a szőlőlugasba, ahol megdézsmálta a szőlőfürtöket. mondatból így lett a következő: *A seregély óvatosan bement a szőlőlugasba és megdézsmálta aztat.* Vagy: *A seregély óvatosan besurrant a lugasba, ahol megdézsmálta a szőlőt.*, illetve *A seregély már óvatosan be szünet bújt üm szünet a szőlőfürtök közé, ahol megdézsmálta az ellenséget szünet alaposan.* Érdeemes megemlíteni, hogy a magyar nyelvre az ismétlés-kor megadott 24-25 szótagos terjedelmet tükröző egyszerű mondat a gimnazisták csoportjában 25%-os eredményű, a szakgimnazistáknál viszont 0%-os. A mondatok jelentését a legrosszabbul visszamondott mondatokban a terjedelem mellett a ritkább, választékosabb szavak is befolyásolhatták, aminek a hatása főleg a szakgimnáziumi tanulók között követhető. Jól látható ez a már említett mondatban (*A seregély...*), ahol a tagmondatok szórendje követi az A-Á-T/bővítmény szerkezetet. A második legrosszabb eredmény értéke is különbözött a kétféle iskolatípusban. A gimnazisták eredménye 41,7%, két mondatot (egy összetett és egy egyszerű mondatot) mondtak vissza ezzel a százalékos értékkel (*Hallani, amint megzizzen az őszi avar a lábad alatt.; Újabb lávakitörésről számoltak be a napi hírekben.*). A szakgimnazisták eredménye ezúttal csak 15,4%. Ők egy mondatot, a gimnazisták szintén e sorrendi helyen ismételt összetett mondatát tudták visszamondani. A szószám a mondatokban átlagosan 8,3, a szótagszám 18. A gimnazisták mondatai közül az összetett mondat 9 szóból, 18 szótagból áll, az egyszerű pedig 7 szóból, de szintén 18 szótagból, a szakgimnazisták mondata szintén 9 szóból, 18 szótagból áll. Tehát a szószám a legrosszabbul visszamondott mondatokhoz képest csökken, s ez a csökkenés még jobban követhető a szótagszámban, s ezzel együtt a visszamondás pontossága is növekszik, ám ez a tendencia a gimnazista csoportban jobban követhető. Szemantikai nehezítettséget ezúttal is a választékos, kevésbé köznapi jelentéstartalmat hordozó lexémák ad(hat)nak (*megzizzen, lávakitörés, amint, avar*). A harmadik helyet elfoglaló mondatokra kapott eredmény a gimnazistáknál már 58,3%, míg a szakgimnazistáknál csak 23,1%. A gimnazisták most is három mondatot ismételték, a szakgimnazisták egy mondatot és van közös mondat a két csoportban. A gimnáziumi tanulók három kijelentő mondata (két összetett és egy egyszerű, bővített mondat) a következő: *Állandóan mogorva bánásmódban részesül és szidalmazást kap.; Messziről hallatszik a tücsök ciripelése a csöndben.; Az ereszünk alatt fészket rakott és kiköltötte fiókáit a fecske.* Közülük az utóbbi mondat szerepelt a szakgimnáziumi tanulók csoportjában. A mondatok szószáma átlagosan ezúttal 8,5, a szótagszám 20,2. A gimnazisták két kapcsolatos, mellérendelő mondatának szószáma 7, illetve 10 szó, a szótagszám 20 és 22, az egyszerű mondatuk szószáma is 7, szótagszáma azonban 17. E mondatokra a szószám átlaga 8, a szótagszámé 19,7. A szakgimnazisták mondatában 10 szó és 22 szótag van. A szavak és szótagok száma az e helyen levő mondatokban nem csökkent, az eredmény mégis jobb lett, főleg a gimnazistacsoportban. Ez azt mutatja, hogy a terjedelem, a mondatok szerkezete és a szórend mellett az is befolyásol(hat)ja a visszamondás sikerét, hogy milyen lexémákból épül fel a mondat. E mondatok szórendje hasonló, az állítmány és/vagy a bővítmény megelőzi az alanyt, ám a mondatok/tagmondatok lexémái átlagos gyakoriságúnak mondhatók, köznapi jelentéstartalmat hordoznak.

A legkevésbé pontosan ismételt mondatok elemzése szintén azt mutatta, hogy a mondat jelentéstartalma és szerkezete egyaránt befolyásolja a visszamondásokat. Minél több hétköznapi és kevesebb választékos szó fordul elő a mondatokban, annál jobb az ismétlési eredmény, és ez mind a két csoportban megjelenik. A terjedelem itt is összefüggést mutatott a szószámmal, de még inkább a szótagszámmal. A leghosszabb szótagokat tartalmazó mondatokat mindkét iskolatípusban nehezen ismétlik, ám az eredmények szerint a jelen kísérlet alanyai közül a szakgimnáziumi tanulóknál a szótagszám erőteljesebben hat az ismétlések pontosságára. A mondat szerkezeti elemzése pedig azt láttatta,

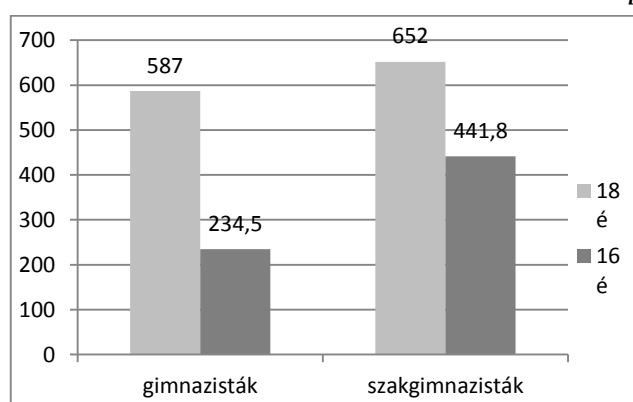
hogyan az összetett mondatokat általában is gyengébben ismétlik, de ez korrelál a szótagszámmal is, hiszen a nagyon hosszú szótagszámú két tagmondatos összetett mondatokat még gyengébben mondják vissza helyesen. Ez utóbbi hatás az iskolatípussal is szorosan összefügg, mert a szakgimnazisták csoportjában sokkal nagyobb mértékben jelenik meg, mint a gimnazisták csoportjában.

A mondatok ismétlésekor tartott szünetek és megakadásjelenségek mintázata

Elemeztem, hogy a tanulók a mondatok ismétlésekor mennyi és milyen hosszú néma szüneteket tartanak. A néma szünet szinte minden tanuló mondatismétlésekor előfordult. A 18 éveseknél összesen egy gimnazistánál nem volt tapasztalható, a 16 éveseknél pedig mind a két iskolatípusban egy-egy diák volt, akiknél nem volt szünet a mondatok ismétlésekor. A tanulók zömének tehát életkortól és iskolatípustól függetlenül szüksége volt többletidőre a mondatismétlés mentális műveleteihez, amit a néma szünet biztosított számukra. Összesen 69 szünet fordult elő, ez egy főre vetítve átlagosan 2,78 darab. A 18 évesek 45 szünetet, a 16 évesek 24 szünetet tartottak, ez átlagosan a 18 évesek csoportjában 3,2 darab/fő, a 16 évesek csoportjában 2,18/fő. Hasonló gyakorisági adatokat tettek közzé fiatal felnőttek mondatismétléseiben is (Gósy 2016). A gimnazisták 37 szünetet tartottak, ez 3,08 darab/fő, míg a szakgimnazisták 32 szünetet, ami 2,46 darab/fő. Az eredmények azt sejtetik, hogy az ismétlés mentális műveleteihez (visszaemlékezés a hangszerkezetre, szavakra, azok sorrendjére) az idősebb középiskolásoknak több időre van szükségük, s hasonlóan több többletidőt használnak a gimnazisták is a szakgimnazistákhoz viszonyítva. Ez a többletidő pedig a jobb eredményekben is megjelenik. Kérdés, hogy mekkora időtartamú a szünet az ismétlések során a tanulók körében.

A szünetek átlagos hossza 516,22 ms volt. A 18 évesek ehhez képest valamelyest hosszabb szüneteket, a 16 évesek rövidebbeket tartottak. A 18 éveseknél a szünet időtartama 618 ms volt, a 16 éveseknél majdnem ennek fele, 329,9 ms (párosított T-próba: $t(23) = 1,851$, $p = 0,07$). A gimnazisták szüneteinek hossza átlagosan 459,72 ms, a szakgimnáziumi tanulóké 579,8 ms (ez a különbség nem szignifikáns eltérés, párosított T-próba: $t(31) = -0,650$, $p = 0,520$). Az idősebb tanulóknak tehát jóval hosszabb szünet volt szükséges az ismétléskor fellépő mentális folyamatokhoz, mint a 16 éveseknek, a gimnazisták pedig rövidebb időt használtak a mentális műveletekhez, szemben a szakgimnazistákkal. Az életkor és az iskolatípus együttes figyelembe vételével még inkább pontosíthatóak az eredmények (4. ábra).

4. ábra: A néma szünetek időtartama az életkor és az iskolatípus szerint (ms)

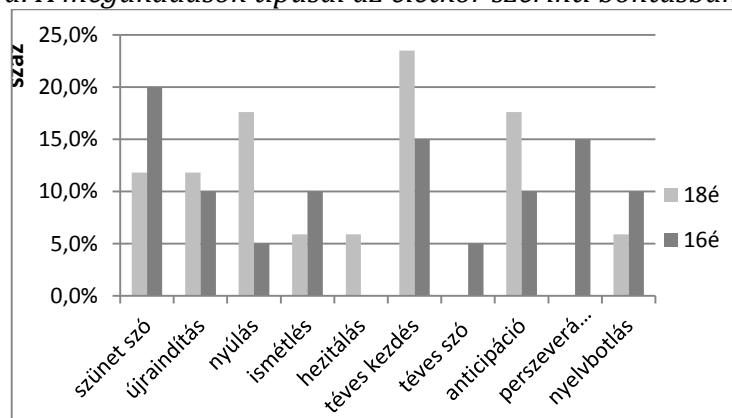

A 18 éves szakgimnazisták szünetei a leghosszabbak, a 18 éves gimnazisták mondatismétléseiben tartott szünetekhez képest azonban nem térnek el szignifikáns mértékben (párosított T-próba: $t(20) = -0,190$, $p = 0,851$). S bár a statisztikai próba nem mutatott

szignifikáns különbséget a 16 éves szakgimnazisták szüneteinek időtartamához képest sem (párosított T-próba: $t(10) = 1,555$, $p = 0,151$), de a 16 éves gimnáziumi tanulókhöz viszonyítva már szignifikáns az eltérés (párosított T-próba: $t(12) = 2,278$, $p = 0,042$). Szintén szignifikáns volt a különbség a 16 éves gimnazista és szakgimnazista tanulók szüneteinek időtartamában is (párosított T-próba: $t(10) = -2,316$, $p = 0,043$). A 18 éves gimnazista és a 16 éves gimnazista csoport szüneteiben szintén nagyobb a különbség (párosított T-próba: $t(12) = 2,067$, $p = 0,061$). Így megállapítható, hogy az a tendencia, hogy a fiatalabbak rövidebb szüneteket tartanak, mint az idősebbek, ami magyarázhatja az idősebbeknél tapasztalt jobb eredményeket. Ez összefügghet azzal, hogy az iskolatípus alapján a 18 éveseknél nem tér el a szünetek hosszúsága, míg a fiatalabbaknál igen, de az iskolatípus szerinti bontás alapján a szakgimnazisták (18 és 16 évesek) gyengébb teljesítménye mögött úgy tűnik, hogy a szakgimnazisták hosszabb szünete (köztük a 16 évesek szignifikánsan hosszabb szünete) sem biztosít elegendő többletidőt a mentális műveletekhez.

A megakadásjelenségeket az összes helyesen visszamondott mondatban néztem meg és kategorizáltam. Összesen 37 darab fordult elő, ezek 10 típusba voltak besorolhatók. A bizonytalanságok közül a szünet szóban, újraindítás, nyújtás, ismétlés, hezitálás, a hibák közül a téves kezdés, téves szó, anticipáció, perszeveráció, nyelvbotlás. A bizonytalanságok aránya 48,6%, a hibáké 51,4%. S bár a hibák aránya a több, hasonlóan a korábbi vizsgálatokhoz (Bóna 2012; Gósy 2016), ezúttal nem volt szignifikáns a különbség a bizonytalanságok és a hibák között (párosított T-próba $t(4) = 0,241$, $p = 0,822$). Az összes anyagban nem jellemző a hezitálás, hasonlóan egy korábbi vizsgálathoz (Gósy 2016), mindössze egy 18 éves gimnazista mondatismérlésében fordult elő, s a téves szó is egy 16 éves szakgimnáziumi tanulóra jellemző csak. Legnagyobb arányú a téves kezdés (19%), ezt követi a szóban tartott szünet (16,8%), az anticipáció (13,5%), az újraindítás és a nyújtás (10,8-10,8%). 8,1%-os arányú az ismétlés, a perszeveráció és a nyelvbotlás, és 2,7% a hezitálás és a téves szó. Az életkor alapján történő bontásban némi változás mutatkozott (5. ábra).

5. ábra: A megakadások típusai az életkor szerinti bontásban (%)

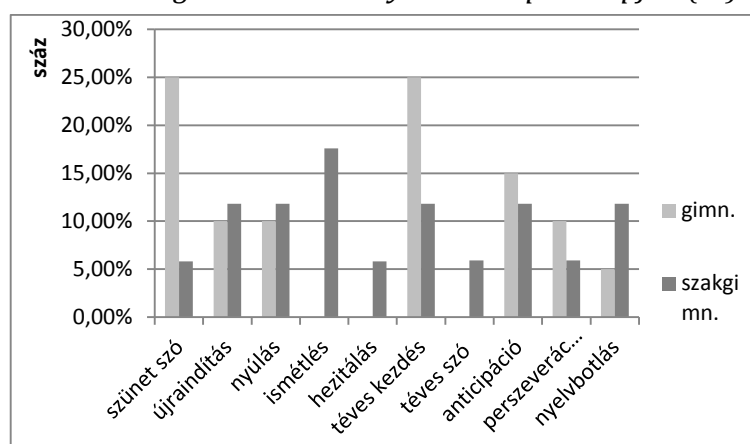

A 18 éveseknél a legnagyobb arányú a téves kezdés (23,5%), ahogy ez volt a leggyakoribb 20-30 éves fiataloknál is (Bóna 2012). Ezt követi a nyújtás és anticipációs hiba (17,6-17,6%), majd a szóban tartott szünet és az újraindítás (11,8-11,8%), a többi ennél jóval alacsonyabb. A 16 éveseknél a szünet szóban jelenség vezet (20%), majd a perszeverációs hiba és a téves kezdés (15%), továbbá az újraindítás, az ismétlés, az anticipáció és a nyelvbotlás azonos százalékokkal (10-10%).

Az iskolatípus szerinti bontásban (6. ábra) a gimnazisták között a téves kezdés és a szóban tartott szünet (25-25%) a leggyakoribb, ezt követi az anticipáció (15%), majd az

újraindítás, a nyújtás és a perszeveráció (10-10%). A szakgimnáziumi tanulónál az ismétlés áll az első helyen (17,6%), ezt követi 11,8%-os értékekkel az újraindítás, a nyújtás, a téves kezdés, az anticipáció és a nyelvbottlás.

6. ábra: A megakadások aránya iskolatípus alapján (%)

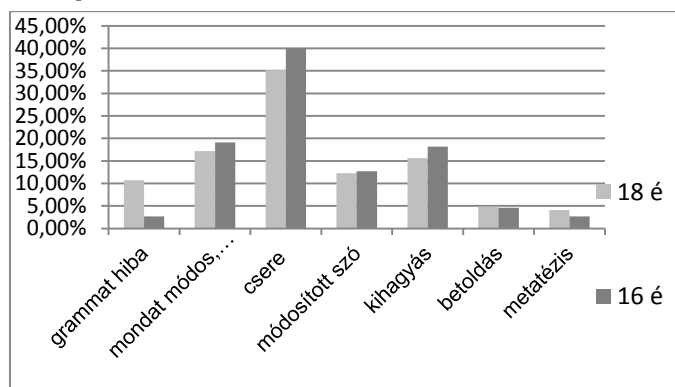
Összességében az állapítható meg, hogy az életkor alapján az idősebbeknél a felnőtt mintában találtakhoz hasonlóan inkább a hibák jellemzőek, a fiatalabbaknál a bizonytalanságok és a hibák nagyjából egyeznek. Az iskolatípus hatása kisebb mértékű, a gimnazistáknál a hibák valamelyest nagyobb arányúak, mint a bizonytalanságok, a szakgimnazistáknál éppen fordítva, inkább a bizonytalanságok a gyakoribbak.

A hibásan ismételt mondatok elemzése

A helytelenül ismételt mondatokban szintén kategorizáltam és elemeztem az előforduló hibákat. A helytelenül visszamondott összes mondatban 232 hiba volt. A legtöbb közöttük a csere (37,5%). Ez leggyakrabban a tartalmas szavak szintjén valósult meg, de sokszor érintett kötőszókat is, egy-egy esetben toldalékokat. A második leggyakoribbak (18,1%) a mondat szintű hibák voltak. E kategóriában nagyon gyakran a mondat kihagyása fordult elő, tehát a diák meg sem kísérelte az ismétlését az adott mondatnak. Ide soroltam a félbehagyott vagy átalakított mondatokat is. A gyakorisági sorrendben a következő hiba a kihagyás (16,8%), ami főleg szavakat, illetve a névelőket, ritkábban a toldalékokat érintette. A módosított szó kategóriájába kerültek azok a szó szintű hibák, amelyekben egy-egy szótag betoldásával vagy kihagyással módosult a mondatbeli szó, de az eredeti szóhoz képest nem tért el a jelentés, egyfajta szinonima jött léte. Ilyen például *A seregély óvatosan belopakodott a szőlőlugasba...* kezdetű mondatban a belopódzott ige a belopakodott helyett, vagy az *Állandóan mogorva bánásmódban részesül és szidalmazást kap.* mondatban a szidalmazást helyett a szidást szó. E kategória előfordulása 12,5%. A további sorrendben szerepel még a grammatikai hiba (6,9%), amikor minden esetben egyes szám és többes szám felcserélése történt (a *lávakitörésekről* helyett a *lávakitöréséről*). A betoldás aránya 4,7 % (főleg névelőkre, kisebb mértékben szavakra vonatkozott), a metatézis előfordulása 3,5%.

A hibatípusok életkor szerinti bontásakor (7. ábra) hasonló volt a sorrend, mint az összes hibatípus esetén, a százalékos értékek némiképp eltértek a korcsoportokban. Mindkét életkori csoportban itt is a csere bizonyult a leggyakoribbnak, a 18 évesek hibáinak több mint egyharmadát tették ki, a 16 éveseknél majdnem a hibák felét (18 évesek: 35,2%, 16 évesek: 40%).

7. ábra: A hibatípusok a mondatismételekben életkori bontásban (%)

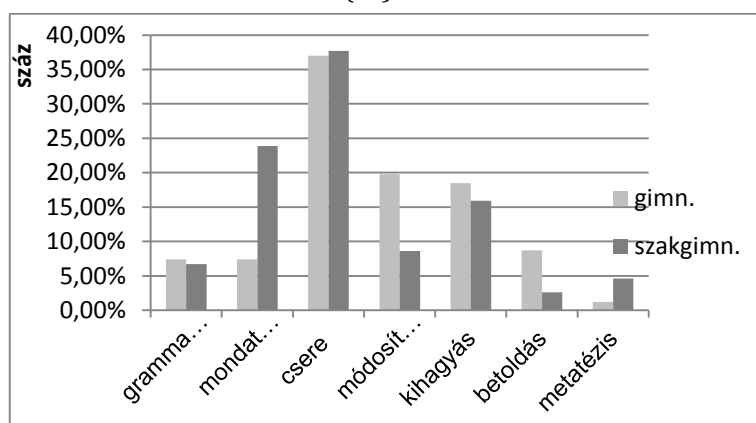

Mindkét korcsoportban gyakori a szavak cseréje (például a *Már fellobbant az olimpiai láng a sportesemények helyszínén.* mondatban a *helyszínén* helyett a *színterén* szó jelent meg, vagy *Az ereszünk alatt fészket rakott és kiköltötte fiókait a fecske.* mondatban a *fiókait* szó a *tojásaitra* cserélődött). Sokszor cserélik a kötőszókat (például a *Hallani, amint megzizzen az őszi avar a lábad alatt mondatban.* az *amint* kötőszó folyamatosan *ahogyra* cserélődött, főleg a szakgimnazistáknál). A nagyobb gyakoriságot a 16 évesek csoportjában a toldalékok gyakoribb cseréje okozta (*ereszünk alatt* helyett *ereszek alatt*, *lávakitőrésről* helyett *lávakitörésben*).

A mondat szintű hibák álltak mindkét csoportban a második helyen, nagyjából azonos eloszlásban (18 évesek: 17,2%, 16 évesek: 19,1%). A kihagyás a következő, s ez is közel azonos előfordulású (18 évesek: 15,6%, 16 évesek: 18,2%). A módosított szó is körülbelül azonos gyakoriságú (18 évesek: 12,3%, 16 évesek: 12,7%). A grammatikai hibák főleg a 18 évesekre jellemzőek (4,1%), náluk majdnem kétszer olyan gyakori az, hogy egyes szám helyett többes számot használnak vagy fordítva. A 16 éveseknél ez a hibatípus 2,7%.

A hibák iskolatípus szerinti bontásakor nagyobbak a különbségek a gimnazista és a szakgimnazista tanulók között (8. ábra).

8. ábra: A hibatípusok megoszlása mondatismételekkor az iskolatípus szerinti bontásban (%)

A cseré, vagyis az, amikor a megismételni kívánt mondat egy-egy szavát másikkra cserélik, továbbra is vezet mindkét iskolatípusban (gimnazisták: 37%, szakgimnazisták: 37,7%). Jelentősek a különbségek a mondat szintű hibák arányaiban. A gimnazisták csoportjában ez 7,4%, a szakgimnazisták körében majdnem a háromszorosa, 23,9%. A gimnazistákra tehát általában nem jellemző, hogy nem ismétlik meg a mondatot, vagy bele

sem kezdenek a mondatba, sokkal inkább átfogalmazzák azt, valamennyit mondanak belőle. A szakgimnáziumi tanulóknál viszont gyakori a mondat kihagyása, főleg ha az hosszabb, s gyakori az is, ha a mondat felét mondják vissza. Például a *Rezzenéstelen arccal nézte végig a túsdrámát, mialatt tudósított az eseményekről.* mondat a szakgimnáziumi tanulók egyikénél (18é) a következőképpen hangzott el: *Rezzenéstelen arccal szünet nézte végig szünet a üm hü.* Egy másik 18 éves szakgimnáziumi tanulónál: *Rezzelé szünet rezzenéstelen arccal nézte végig a szünet túszejtést szünet rezzenéstelen arccal.* A 16 éves szakgimnazistáknál három esetben hiányzik ez a mondat, egy esetben csak hezitálások vannak helyette, és egy esetben a mondat első két szava van meg a tanulónak. A gimnazisták gyakran végig tudják mondani, életkortól függetlenül kicserélik a *mialatt* kötőszót *mikorra* vagy *miközbenre*. Máskor átfogalmazzák: *Rezzenéstelen arccal nézte végig a túsdrámát szünet mialatt ő szünet re szünet aaa szünet részletekről tudósított a részletekről.* A módosított szó kategóriája is ellentétes volt a két iskolatípusban tanulók között, ez inkább a gimnazistákra volt jellemző (19,8%), a szakgimnáziumi tanulóknál ennek körülbelül a fele volt az előfordulása (8,6%). A kihagyás nagyjából azonos gyakoriságú, a gimnazisták között 18,5% az előfordulása, a szakgimnáziumi tanulóknál 15,9%. A betoldás jóval kisebb arányú, de ez is ellentétes a kétféle iskolatípusba járó tanulók között, a gimnazistáknál nagyjából háromszor annyi az előfordulása (8,7%), mint a szakgimnáziumi tanulóknál (2,6%). A grammatikai típusú hiba nem tért el (gimnazisták: 7,4%, szakgimnazisták: 6,7%).

A hibatípusok elemzése összességében azt láttatta, hogy a mondatok megismétlésekor a tanulók a leggyakrabban az elhangzó szót/kötőszót másra cserélik, életkortól és iskolatípustól függetlenül. Az is gyakori, ha kihagynak egy-egy szót, kötőszót, névelőt, s ez is életkortól és iskolatípustól függetlenül jelenik meg. Az életkor kevésbé befolyásolja a helytelenül ismételt mondatokban előforduló hibatípusokat, míg az iskolatípus hatása erőteljesebb. Vannak azonban olyan hibák, amelyekben ez hangsúlyos, például a teljes mondatokra kiterjedő hibákban (mondat hiánya, átalakítása, a mondat felének megismétlése), amelyek főleg a szakgimnáziumba járókat jellemzik. A gimnazista tanulókat jellemző hibák szintén követhetőek, például a szó módosítása vagy a betoldás. Ez arra enged következtetni, hogy a gimnáziumi tanulók és a szakgimnáziumi tanulók másfajta stratégiákat is használnak. A gimnazisták számára a hangzás utáni ismétlésben a folyamatosság fenntartása a fontos, szemben a szakgimnáziumi tanulóknál, akik a hiányt is elfogadják. A hibatípusok különbözősége a memória kapacitásbeli eltéréseivel is kapcsolatban lehet. Az, hogy a hosszabb mondatokat a gimnazisták folyamatosan ismétlik pontosan, vagy módosítva, a gimnazisták memóriájának nagyobb kapacitását valószínűsíti.

Összefoglalás, következtetések

Jelen kutatás célja az volt, hogy az anyanyelv-elsajátítás utolsó fázisában elemezze a középiskolások mondatemlékezeti sajátosságait két életkori csoportban mondatok hallás utáni ismétlése alapján.

Feltételeztem, hogy az életkori bontás eltéréseket mutat, de az iskolatípus szerinti megoszlásban a teljesítménybeli eltérések jobban érvényesülnek.

A hipotézisek igazolódtak. Életkor szerint a 18 évesek értek el jobb eredményt, de az iskolatípus szerinti bontásban a gimnazisták, köztük a 18 éves gimnazisták legjobb eredménye és a többi csoporthoz képest szignifikáns mértékben jobb eredménye igazolta a feltételezést. Az ismétlés helyességére kapott eredmények viszont még a gimnazisták esetében sem kielégítőek, a szakgimnazistáké a gyermeknyelvben kapott eredményekhez képest (Bóna 2016) is alulmarad. A hibatípusok eltérő mintázata szintén a szakgimnáziumi tanulók gyengébb eredményét támasztotta alá.

A mondatok helyességét a szakirodalom szerint a mondatok grammatikai komplexitása nagymértékben behatárolja (Tsiamsiouris–Smith Cairns 2013). Ezért feltételeztem, hogy a mondatok terjedelme és a grammatikai szerkezete egyaránt befolyásolja a mondatok ismétlésének helyességét. Adataink ezt a középiskolások esetében is igazolták, és a korábbi magyar anyanyelvű kutatásokkal (Bóna 2012) is kapcsolatot mutattak e tekintetben. Egyrészt összefüggés volt a mondat terjedelme és az ismétlés pontossága között. Minél hosszabb szótagszámú volt a mondat, annál kevésbé volt sikeres a pontos ismétlése. Másrészt a mondat szerkesztettsége szintén befolyásolta az ismétlés pontosságát. A szokatlan grammatikai szerkezetű mondat (az alany mondatvégi helye, a bővítmények, vagy az Á mondat eleji előfordulása, az A-Á szerkezetek felcserélhetősége) iskolatípustól függetlenül szintén nehezebben ismételtető volt a diákoknak, de a szakgimnáziumban tanulóknál ez még erőteljesebben érvényesült. Ennek oka lehet az, hogy e mondatok általában a szótagszám tekintetében is hosszabbak, s náluk a mondatterjedelem hatása még inkább megjelent. Harmadrészt a mondatok tartalma is hatással volt az ismétlésre, a hétköznapi jelentésű, gyakori lexémákat tartalmazókat voltak képesek a legpontosabban ismételni a tanulók. A szótagszámra kapott adatok alátámasztották a magyarban megállapított terjedelmi korlátokat, azt, hogy 24-25 szótag terjedelmű mondat megismétlése lehetséges (Szendi et al 2012), de az is elmondható, hogy a jelen vizsgálat diákjai számára a 24-25 szótagos terjedelem nagyon sok, főleg a szakgimnáziumi tanulóknak, akiknek már a 18-20 szótagnyi terjedelem is komoly problémákat okozott.

A mondatismétlés mentális műveleteihez szükséges többletidőt szinte valamennyi diák számára a szünet biztosította. Gyakorisága a korábbi, fiatal felnőttekkel végzett kutatásokban kapott értékekkel (Bóna 2012; Gósy 2016; Neuberger 2014) mutat rokonságot. A 18 évesek és a 16 évesek között volt eltérés az időtartamban, de a 18 évesek szüneteik rövidebbek voltak, mint a fiatal felnőtteknél mért értékek (Gósy 2016), a 7. osztályosokra (Bóna 2016) kapott átlagos időtartammal egyezők. Talán ez lehet a magyarázata annak, hogy még a 18 éveseknél megfigyelt hosszabb szünet sem biztosít elegendő időt az ismétlés mentális műveleteihez, így a javításokkal együtt is alacsonyabbak a legjobb teljesítmények is, mint amit ebben az életkorban elvárnánk.

A megakadások mintázata anyagunkban is azt mutatta, hogy a tizenévesek esetében is másképp alakulnak a megakadások a spontán beszédhez képest (vö. Laczkó 2010; 2014), mint ahogy tapasztalták a felnőttek vizsgálatakor. A felnőtteknél a mondatok ismétlésekor a hibák jóval gyakoribbak, mint a bizonytalanságok (Gósy 2016), szemben a spontán beszéddel, amelyben épp a bizonytalanságok emelkednek ki, s ez már a gyermekkortól kezdve igaz. A mondatismétlés és a spontán beszéd esetén ugyanis más-más okra vezethetők vissza e jelenségek. A mondatismétléskor inkább a memória kapacitásbeli nehézségei miatt léphetnek fel a hiba típusú megakadások, hiszen a beszélőnek egy hosszabb hangszerkezetet kell megjegyeznie, abban a szavakat, s azok sorrendjét is pontosan kell visszaadnia, ami nemcsak a memória jó működését, de a terjedelem miatt megfelelő kapacitást is igényel. (vö. Baddeley 2001; Jefferies et al. 2004). Ha a beszélő nem képes az elhangzottakra teljes egészében visszaemlékezni, akkor kompenzál, aminek eredményeképp nem megfelelő szavakat illeszt be a mondatba, kihagy egy-egy szót, szótagot, vagy valamilyen módon átszerkeszti a mondatot. Az, hogy a tipikus fejlődésű gyermekek mondatismétlésekor is megfigyelhető, hogy egy-egy lexéma előhívási nehézség miatt módosított formában (szótagkihagyással, betoldással), jelenik meg a megismételt mondatban, ám annak jelentése így többnyire az eredetivel egyezik, azt is bizonyítja, hogy a szókincsnek és így a jelentésnek szintén van/lehet szerepe a mondatismétléskor, noha az különbözik a mondatértéstől. Vagyis az elsődleges feldolgozás folyamatában kialakuló fogalmi jelentésben a szókincsnek fontos szerepe van/lehet (vö. Klem et al.

2015). Az átszerkesztett mondatok nemcsak a mondat terjedelmével, de a mondat szerkezetével is összefüggtek. A mondatismétléskor tehát a hibák nemcsak gyakoribbak, mint a spontán beszédben a másfajta működések miatt, de a leggyakrabban szószinten, valamint mondatszinten jelennek meg, ami a szókincsnek és mondat grammatikai komplexitásának a mondatismétlésben betöltött szerepét támasztja alá (vö. Jefferies et al. 2004; Klem et al. 2015; Marshall–Nation 2003). A bizonytalanságok megjelenésének hátterében a mondat ismétlésekor pedig az állhat, hogy a beszélő folyamatosan ellenőrzi, hogy vajon képes-e (jól) visszamondani a hallottakat (vö. Gósy 2016).

Jelen anyagban igazolódtott a bizonytalanságok és a hibák eltérő aránya, és a felnőttekre jellemző, a mondatismétlés stratégiáiból következő magasabb hibaarány a 18 éveseknél jobban érvényesült. A hibák elemzésekor ez egyértelműen igazolódtott, hiszen a cserék, a kihagyások és a mondatot érintő hibák egyaránt kiemelkedtek az életkori bontásban és az iskolatípus szerinti bontásban is. Ugyanakkor az is megfigyelhető volt, hogy a gimnazisták más módon hidalják át a memória működésének zavarát és a kapacitásbeli problémát, mint a szakgimnáziumi tanulók, akiknél a memória kapacitásának a problémája a hosszabb terjedelem, a szokatlan jelentésű/grammatikai szerkesztésű mondatok esetén sokkal jobban megmutatkozik és más típusú, a mondat szintjén érvényesülő hibákat (például kihagyásokat) eredményez.

Milyen pedagógiai tanulsággal szolgál az elvégzett kísérlet? Mindenekelőtt azzal, hogy rámutat a mondatok ismétlésének életkori jellegzetességeire az iskolatípusok alapján. Arra, hogy a szakgimnáziumi tanulók gyengébb ismétlési eredményei, megakadásaiknak és hibáiknak másféle mintázata a memória kapacitásbeli problémáira és/vagy szókincsbeli korlátokra utal(hat)nak. Így az olyan feladatok, amelyeknek alapját adhatja a mondatismétlési kapacitás, mint például a jegyzetelés, várhatóan számukra nehézséget okoz. A tollbamondáskor tapasztalt probléma, hogy nem képesek két-három szót megtartani emlékezetükben, szintén magyarázható a kapott eredmények alapján. Az idegen szavak megértésének és olvasásának nehézsége valószínűleg szintén kapcsolatban lehet a kísérletben tapasztalt gyenge eredményeikkel. Mindebből pedig az következik, hogy a középiskolában, különösen a szakgimnáziumban érdemes a verbális memória kapacitását fejleszteni különböző memóriagyakorlatokkal.

Irodalom

- Atkinson, R. L. – Atkinson, R. C. – Smith, E. E. – Bem, D. J. (1997): *Pszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Bóna Judit (2012): A mondatismétlés sajátosságai fiatal, idősödő és idős korban. In: Navracsics Judit – Szabó Dániel (szerk.): *Mentális folyamatok a nyelvi feldolgozásban*. Pszicholingvisztikai tanulmányok III., Budapest: Tinta Kiadó. pp. 181–189.
- Bóna Judit (2016): Hallásalapú és vizuális közlések feldolgozása 3–7. osztályos korban. *Anyanyelv-pedagógia [online]*, (4), <URL: <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=650> [2018. 09. 01.] DOI: [10.21030/anyp.2016.4.1](https://doi.org/10.21030/anyp.2016.4.1)
- Bóna Judit – Vakula Tímea – Váradis Viola – Jordanidisz Ágnes (2018): Sentence repetition as an indicator for language development in an agglutinating language: Data from 5-, 7-, 9- year-old Hungarian children. [Unpublished conference presentation]. CPLOL, 2018.
- Baddeley, Alan D. (2000): *Az emberi emlékezet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Eysenck, M. W. – Keane, M. T. (2003): *Kognitív pszichológia*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Fejes Anna (2016): Mondatészlelés az életkorok függvényében. In: Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Generációk nyelve*. Budapest: ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, pp. 63–72.
- Gathercole, S. E. – Baddeley, A. D. (2001): *Working memory and language*. New York: Psychology Press
- Gósy Mária (2016): Az életkor hatása a feldolgozási és a tervezési folyamatokra mondatismétléskor. *Beszéd kutatás*, 24(1), 21–41.
- Gósy Mária (2006): *GMP-diagnosztika: a beszédészlelés és a beszédmegértés folyamatának vizsgálata, fejlesztési javaslatok*. Budapest: Nikol Kiadó
- Gósy Mária (2005): *Pszicholingvisztika*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Jefferies, Elizabeth – Ralph, Matthew A. L. – Baddeley, Alan D. (2004): Automatic and controlled processing in sentence recall : The role of long-term and working memory. *Journal of Memory and Language*, 51(4), 623–643. DOI: [10.1016/j.jml.2004.07.005](https://doi.org/10.1016/j.jml.2004.07.005)
- Just, Marcel Adam – Carpenter, Patrícia A. (1996): The capacity theory of comprehension. New frontiers of evidence and arguments. *Psychological Review*, (103), 773–780. DOI: [10.1037/0033-295X.103.4.773](https://doi.org/10.1037/0033-295X.103.4.773)
- Kas Bence (2015): A nyelvi fejlettség felmérése. In: Torda Ágnes – Szerencsés Hajnalka (szerk.): *Vizsgálóeljárás az iskolába lépéshez szükséges fejlettség felméréséhez*. Kézikönyv a felméréshez. Budapest: Educatio, pp. 30–39.
- Klem, Marianne – Melby-Lervåg, Monica – Hagtvet, Bente – Halaa s Lyster, Solveig-Alma – Gustafsson, Jan-Eric – Hulme, Charles (2015): Sentence repetition is a measure of children’s language skills rather than working memory limitations. *Developmental Science*, 18(1), 146–154. DOI: [10.1111/desc.12202](https://doi.org/10.1111/desc.12202)
- Laczkó Mária (2014): Hezitálássorozatok a spontán beszédben: gyakoriság, forma és funkció. *Magyar Nyelvőr*, 138(3), 315–327.
- Laczkó Mária (2010): Megakadások a spontán és a szónoki beszédben. *Beszéd kutatás*, 18(1), 184–198.
- Lengyel Zsolt (1999): *Az írás: Kezdet – folyamat – végpont : Az írástanulás pszicholingvisztikai alapjai*. Budapest: Corvina.
- Marshall, C. M., – Nation, K. (2003): Individual differences in semantic and structural errors in children’s memory for sentences. *Educational and Child Psychology*, 20(3), 7–18.
- Mohai Katalin – Szabó Csilla (2014): A munkamemória vizsgálata. *Gyógypedagógiai Szemle*, 42(3) 226–232. <URL: https://epa.oszk.hu/03000/03047/00065/pdf/EPA03047_gyosze_2014_3_226-232.pdf [2018. 09. 01.]
- Nag, Sonali – Snowling, Margaret J. – Mirkovic, Jelena (2018): The role of language production mechanisms in children’s sentence repetition: Evidence from an inflectionally rich language. *Applied Psycholinguistics*, 39(2), 303–325. DOI: [10.1017/S0142716417000200](https://doi.org/10.1017/S0142716417000200)
- Németh Dezső (2002): Munkamemória, fejlődés, nyelv. In: Racsmány M. – Kéri SZ. (szerk.): *Architektúra és patológia a megismerésben*. Budapest: Books in Print Kiadó, 83–97. p.
- Németh Dezső (2006): *A nyelvi folyamatok és az emlékezeti rendszerek kapcsolata*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Neuberger Tilda (2010): Mondatészlelési sajátosságok fiatal- és időskorban. In: Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Új módszerek az alkalmazott nyelvészeti kutatásban*. Székesfehérvár – Budapest: Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó, pp. 220–225.

- Pléh Csaba (2014): A mondatmegértés. In: Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.): *Pszicholingvisztika*. Budapest: Akadémiai Kiadó, pp. 251–286.
- Potter, Mary C. – Lombardi, Linda (1990): Regeneration in the short-term recall of sentences. *Journal of Memory and Language*, 29(6), 633–654. DOI: [10.1016/0749-596X\(90\)90042-X](https://doi.org/10.1016/0749-596X(90)90042-X)
- Racsmány Mihály (2004): *A munkamemória szerepe a megismerésben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Racsmány M. – Lukács Á. – Németh D. – Pléh Cs. (2005): A verbális munkamemória magyar nyelvű vizsgálóeljárásai. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 60(4), 479–505. DOI: [10.1556/mpszle.60.2005.4.3](https://doi.org/10.1556/mpszle.60.2005.4.3)
- Riches, N. G. – Loucas, T. – Baird, G. – Charman, T. – Simonoff, E. (2012): Sentence repetition in children with specific language impairment and autism: A study of linguistic factors affecting recall. *International Journal of Language and Communication Disorders*, 47(5), 499–510. DOI: [10.1111/j.1460-6984.2012.00158.x](https://doi.org/10.1111/j.1460-6984.2012.00158.x)
- Szendi István – Kiss Gabriella – Racsmány Mihály – Pléh Csaba – Janka Zoltán (2002): A kognitív működések neuropszichológiai vizsgálata. In: Turiska Péter (szerk.): *Kortünet vagy kórtünet : Mentális zavarok az időskorban*. Budapest: Medicina Könyvkiadó pp. 114–157.
- Turi Zsolt – Németh Dezső – Hoffmann Ildikó (2014): Nyelv és emlékezet. In: Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.): *Pszicholingvisztika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. pp. 743–776.
- Tsiamtsiouris, Jim – Smith Cairns, Helen (2013): Effects of sentence-structure complexity on speech initiation time and disfluency. *Journal of Fluency Disorders*, 38(1), 30–44. DOI: [10.1016/j.jfludis.2012.12.002](https://doi.org/10.1016/j.jfludis.2012.12.002)

Characteristic features of sentence repetition among teenagers

The aim of the present research is to analyse the verbal memory of teenagers on the basis of their sentence repetition task. We try to answer the question how the age and the school type can characterize their sentence repetition.

Our hypothesis is that the age and the school type can have an influence on their sentence repetition but the influence of the school type is stronger than the age factor. We also thought that the structure of the sentences and the number of the syllables of the words which construct the sentences could influence the punctuality of their sentence repetition results.

In order to discuss the hypothesis a series of experiment was carried out with the participation of teenagers (16 and 18 years old, from the secondary grammar and secondary technical school). The test material consisted of 20 sentences, the students' task was to repeat them after they had heard them. The analysis was in terms of punctuality, and we also analysed the length and the grammatical structure of the sentences in terms of punctuality, furthermore the unfilled pauses occurring during the repetition task and the time of the pauses, even the types of errors in the incorrect sentences. A statistical analysis has also been done.

The results have shown that the elder students have reached better achievement, especially those who are studying in the grammar school. The repetition of shorter sentences was also better. The analysis of mistakes showed different results in terms of the school type and proved the memory capacity problems of the students studying in different school types.

Keywords: sentence repetition, verbal memory, punctuality, grammatical structure, errors